Shree Nisargadatta Samadhi Charitable Trust, Mumbai
श्री निसर्गदत्त समाधी चॅरिटेबल ट्रस्ट, मुंबई द्वारा प्रकाशित त्रैमासिक

NISARGAVAANI
निसर्गवाणी ನಿಸರ್ಗವಾಣಿ નિસર્ગવાની

वर्ष २ रे अंक : ६ वा (ऑक्टोबर ते डिसेंबर २०२६) Year 2nd Issue 6th (October - December 2026)

तो चालतें ज्ञानाचे बिंब।
तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ।
माणूसपणाची भांब। लोकांसी भागू।।

सद्गुरू श्री गुरूदेव रानडे
Sadguru Shri Gurudev Ranade

संपादक

डॉ. धीरज सर्वज्ञ : +91 9881314214

विजया नाझरे : +91 9403707936 **स्मिता थोरात : +91 8698863395**

तुषार नाईक : +91 8369105437 / 982188356

मुखपृष्ठ रचना: भरतभाई शिंपी, जळगाव

मांडणी आणि अंतर्गत सजावट

झेन प्रकाशन मुंबई (निसर्गवाणी समुहाकडून प्राप्त लेखादि साहित्या नुसार)

वेबसाईट: www.nisargdattasamadhi.in

ईमेल: nisargadattasamadhitrust2025@gmail.com

लेखकांना आवाहन

कोणत्याही मासिकाची पहिली आवश्यकता म्हणजे प्रतिथयश आणि होतकरू लेखकांकडून मासिकासाठी दर्जेदार लेख मिळविणे. आत्मज्ञान हा विषय कोणत्याही धर्म, जाती भेद या पलीकडचा आहे याचे कायम स्मरण बाळगून केवळ निसर्गदत्त महाराज यांच्या आत्मज्ञान शिकवणीचाच इथे अंतर्भाव न करता सोबत भारतातील संत-साधु यांची चरित्रे, त्यांची पारमार्थिक शिकवण, विविध संप्रदायातील पारमार्थिक शिकवण, पौराणिक कथा आदि अनेक लेखांचा आणि अर्थातच वाचकांचा प्रतिसाद आणि अभिप्राय याचाही निसर्गवाणी त्रैमासिकात समावेश करण्याचा उद्देश आहे. अध्यात्मज्ञान हे देश-कालातीत असे पवित्र ज्ञान आहे यावर आमची पूर्ण निष्ठा आहे.

उपयुक्त सूचना

या त्रैमासिकातील पृष्ठ संख्या मर्यादित ठेवण्याच्या दृष्टीकोनातून लेखकांना एक नम्र सूचना आहे की छोट्या लेखासाठी साधारण ७५० शब्द संख्या असावी, मध्यम आकाराच्या लेखा साठी साधारण १५५०० शब्द संख्या असावी आणि दीर्घ लेखासाठी साधारण २३०० पर्यंत शब्द संख्या असावी.

कृपया निसर्गवाणी त्रैमासिकाच्या खालील मेल आयडी वर आपले लेख पाठवावेत

nisargavaani240125@gmail.com

संपादकीय

श्री गुरुदेव रानडे यांचे इंचगिरी संप्रदायातील महान योगदान

भारतीय अध्यात्मपरंपरेचा इतिहास पाहिला तर एक वैशिष्ट्य प्रकर्षाने जाणवते या परंपरेचा विकास केवळ ग्रंथरचना, तत्त्वचिंतन किंवा धार्मिक संस्थांच्या माध्यमातून झालेला नाही; तर प्रत्यक्ष आत्मानुभव प्राप्त केलेल्या संतांच्या जीवनातून आणि त्यांच्या शिष्यपरंपरेतून तो पुढे आला आहे. महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि दक्षिण भारताच्या सांस्कृतिक परिसरात विकसित झालेल्या अशाच एका अनुभवप्रधान आध्यात्मिक परंपरेला निंबर्गी अथवा इंचगिरी संप्रदाय म्हणून ओळखले जाते. या परंपरेच्या आधुनिक इतिहासात श्री निम्बर्गीकर महाराज, श्री भाऊसाहेब महाराज उमदीकर, श्री अंबुराव महाराज, श्री सिद्धरामेश्वर महाराज, श्री निसर्गदत्त महाराज यांच्याबरोबरच पूज्य श्री गुरुदेव रामचंद्र दत्तात्रेय रानडे यांचे स्थान अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कारण गुरुदेव रानडे यांनी या परंपरेचा केवळ आध्यात्मिक वारसा स्वीकारला नाही, तर त्याला तत्त्वज्ञान, संतवाङ्मय, तुलनात्मक धर्मचिंतन, आधुनिक बौद्धिक विचार आणि अनुभवाधिष्ठित अध्यात्म यांची विलक्षण जोड दिली. म्हणूनच त्यांचे योगदान केवळ एका संप्रदायाच्या इतिहासाच्या चौकटीत पाहणे अपुरे ठरेल; ते आधुनिक भारतीय अध्यात्मविचाराच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण पर्व म्हणून पाहावे लागते.

निंबर्गी संप्रदायाची पार्श्वभूमी समजून घेतल्याशिवाय श्री गुरुदेव रानडे यांच्या कार्याचे महत्त्व पूर्णपणे आकलता येणार नाही. या परंपरेचा उगम श्री निंबर्गीकर महाराजांच्या आध्यात्मिक जीवनाशी जोडला जातो. पुढे श्री भाऊसाहेब महाराज उमदीकरांनी या मार्गाला इंचगिरी हे एक महत्त्वाचे केंद्र प्राप्त करून दिले. म्हणूनच या परंपरेला 'इंचगिरी संप्रदाय' असेही संबोधले गेले. या परंपरेतील साधनेचा भर बाह्य कर्मकांडापेक्षा अंतःकरणातील

परिवर्तनावर आहे. सद्गुरूंकडून प्राप्त झालेले नाम, त्याचे अखंड स्मरण, ध्यान आणि सद्गुरूचरणी पूर्ण समर्पण भावना, यांच्या साहाय्याने साधकाने आत्मस्वरूपाचा अनुभव घ्यावा, अशी या मार्गाची दिशा आहे.

मराठी विश्वकोशातील नोंदीनुसार सद्गुरू श्री भाऊसाहेब महाराजांच्या संप्रदायात प्रवेश केल्यानंतर गुरुदेवाना पारमार्थिक अनुभव येऊ लागले आणि त्या अनुभवांचे तात्त्विक अधिष्ठान शोधण्यासाठी त्यांनी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला. ही बाब त्यांच्या संपूर्ण जीवनकार्याचे एक महत्त्वाचे सूत्र स्पष्ट करते. त्यांच्यासाठी तत्त्वज्ञान हे केवळ बुद्धीचा व्यायाम नव्हते; ते अनुभवाचे स्पष्टीकरण होते. श्री गुरुदेव यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सर्वांत मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट म्हणजे त्यांच्या ठिकाणी विद्वान आणि साधक यांचा झालेला अद्वितीय संगम. आधुनिक विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेला प्राध्यापक, तत्त्वज्ञानाचा संशोधक आणि विद्यापीठाचा प्रशासक असूनही त्यांनी अध्यात्माकडे केवळ बाहेरून अभ्यासण्याचा विषय म्हणून पाहिले नाही. त्यांनी स्वतः खडतर साधना केली, आध्यात्मिक अनुभवांचा शोध घेतला आणि मग त्या अनुभवांचा तात्त्विक अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळेच त्यांच्या विचारांमध्ये एकाच वेळी शास्त्रीय चिकित्सकता आणि संतांचा अंतःप्रकाश आढळतो. त्यांच्या दृष्टीने आध्यात्मिक अनुभव हा तर्कविरोधी नव्हता; उलट तो तत्त्वज्ञानाच्या अंतिम प्रश्नांना अधिक व्यापक उत्तर देणारा अनुभव होता. या भूमिकेमुळे त्यांनी भारतीय अध्यात्माला आधुनिक बौद्धिक जगाशी संवाद साधण्याची एक नवी भाषा दिली.

इंचगिरी परंपरेतील गुरुतत्त्व हे या साधनामार्गाचे केंद्र आहे. श्री भाऊसाहेब महाराज हे गुरुदेव रानडे यांच्या आध्यात्मिक जीवनातील निर्णायक व्यक्तिमत्त्व होते. गुरू हा केवळ उपदेश करणारा शिक्षक नसून साधकाच्या आत्मप्रवासाला दिशा देणारा सद्गुरू आहे, ही भावना त्यांच्या जीवनात अत्यंत खोलवर होती. गुरुदेव रानडे यांची गुरुभक्ती अंधानुकरणाच्या स्वरूपाची नव्हती. गुरूने दाखविलेल्या मार्गावर स्वतः साधना करणे आणि त्यातून सत्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे, हा त्यांच्या गुरुभक्तीचा गाभा होता. त्यामुळे इंचगिरी परंपरेतील गुरू-शिष्य संबंधाला त्यांनी आध्यात्मिक प्रयोगशीलतेचे स्वरूप दिले. गुरूने सांगितलेली साधना स्वतःच्या अंतर्मनात तपासणे आणि अनुभवाच्या आधारे सत्याची खात्री करणे, ही त्यांची पद्धत होती.

इंचगिरी परंपरेच्या तात्त्विक स्वरूपाचे वर्णन करताना गुरुदेव रानडे यांनी तिला 'स्वरूप संप्रदाय' असे संबोधले, अशी परंपरेतील नोंद आहे. 'स्वरूप' म्हणजे स्वतःच्या वास्तविक आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार. या दृष्टीने साधनेचे अंतिम ध्येय बाह्य जगातील एखादी वस्तू प्राप्त करणे नसून स्वतःच्या अंतःकरणातील परमसत्याचे दर्शन घेणे हे आहे. या संकल्पनेत भारतीय उपनिषद परंपरा, संत परंपरा आणि इंचगिरी संप्रदाय यांच्यातील अंतर्गत संबंध दिसतो. श्री गुरुदेवांनी नारदमुनी, याज्ञवल्क्य यांसारख्या थोर प्राचीन ऋषींपासून संत ज्ञानेश्वर,

संत नामदेव, संत तुकाराम, संत कबीर, संत नानक आणि सद्गुरू निंबर्गी महाराजांपर्यंतच्या परंपरेत 'स्वरूपदर्शन' हा एक मूलभूत आध्यात्मिक धागा पाहिला. त्यामुळे त्यांनी इंचगिरी संप्रदायाला संकुचित पंथ म्हणून न पाहता भारतीय आत्मसाक्षात्काराच्या दीर्घ परंपरेतील एक आधुनिक अभिव्यक्ती म्हणून समजावून सांगितले.

गुरुदेवांच्या योगदानातील दुसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे नामस्मरण आणि ध्यानसाधनेचे तात्त्विक महत्त्व स्पष्ट करणे. इंचगिरी परंपरेत सद्गुरूकडून प्राप्त झालेले नाम हे केवळ उच्चारायचे शब्द नसून साधकाच्या चित्ताला परमसत्याशी जोडणारे साधन आहे. मन सतत बाह्य विषयांकडे धावत असते. इच्छा, आसक्ती, लोभ, अहंकार आणि अस्थिरता यांमुळे अंतर्मनाला स्थैर्य प्राप्त होत नाही. नामस्मरण आणि ध्यानाच्या सातत्यपूर्ण साधनेने मन हळूहळू अंतर्मुख होते. याच ठिकाणी त्यांचा 'अनुभवप्रधान अध्यात्म' हा दृष्टिकोन विशेष महत्त्वाचा ठरतो. त्यांनी केवळ तात्त्विक कल्पनांच्या आधारे अध्यात्माची उभारणी केली नाही. ज्या तत्त्वाचा आध्यात्मिक अनुभव घेता येत नाही, त्याबद्दल केवळ बौद्धिक कल्पना करण्यापेक्षा साधनेद्वारे त्याची अनुभूती घेणे अधिक महत्त्वाचे आहे, अशी त्यांची भूमिका होती. या दृष्टिकोनामुळे त्यांचे अध्यात्म एकाच वेळी श्रद्धाप्रधान आणि चिकित्सक बनते. **श्रद्धा साधनेला प्रेरणा देते, साधना अनुभवाकडे नेते आणि अनुभव तत्त्वज्ञानाला अधिष्ठान देतो अशी एक प्रकारची त्रिसूत्री त्यांच्या विचारात दिसून येते.**

त्यांच्या कार्याचा तिसरा आणि कदाचित सर्वांत दीर्घकालीन प्रभाव भारतीय संतवाङ्मयाच्या सखोल अभ्यासातून दिसून येतो. श्री गुरुदेव रानडे यांनी मराठी, हिंदी आणि कन्नड संतपरंपरेतील साक्षात्कारवादी साहित्याचा अभ्यास केला. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, समर्थ रामदास, संत एकनाथ, संत कबीर, संत गुरु नानक आणि इतर संतांच्या वाङ्मयामध्ये केवळ भक्तिपर साहित्य एवढेच नाही; त्यामागे खोल आध्यात्मिक अनुभव आणि विशिष्ट तत्त्वज्ञान आहे, हे त्यांनी दाखवून दिले. त्यांच्या अभ्यासातून संतांचे साहित्य हे धर्मशास्त्र किंवा भक्तिगीतांच्या मर्यादेत न राहता 'आध्यात्मिक अनुभूतीचे दस्तऐवज' म्हणून समोर आले.

मराठी विश्वकोशात नमूद केल्याप्रमाणे त्यांनी उपनिषदांपासून मराठी, हिंदी आणि कन्नड संतवाङ्मयातील साक्षात्कारवादाचे सर्वेक्षण करून त्यातून स्वतंत्र तात्त्विक भूमिका विकसित केली. त्यांच्या या कार्याचे महत्त्व इंचगिरी संप्रदायाच्या संदर्भात विशेष आहे. एखाद्या संप्रदायाची परंपरा टिकविण्यासाठी केवळ गुरूंची नावे आणि चरित्रे पुरेशी नसतात; त्या परंपरेमागील आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान पुढील पिढीला समजणे आवश्यक असते. श्री गुरुदेव रानडे यांनी हे महान कार्य केले. त्यांनी या परंपरेतील नामसाधना, सद्गुरूभक्ती, आत्मसाक्षात्कार आणि ईश्वरानुभूती यांना भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विस्तृत इतिहासाशी जोडले. त्यामुळे या परंपरेचा आध्यात्मिक संदेश हा एका संप्रदायापुरता मर्यादित न राहता उपनिषद,

वेदान्त आणि भारतीय संतपरंपरेशी संवाद साधणारा व्यापक आध्यात्मिक विचार बनला.

इंचगिरी संप्रदायाच्या सामाजिक स्वरूपातही हा व्यापक दृष्टिकोन दिसून येतो. या परंपरेच्या मांडणीनुसार आध्यात्मिक साधनेचा अधिकार धर्म, जात, प्रदेश,आर्थिक स्थिती, शैक्षणिक पात्रता किंवा सामाजिक स्थान यांवर अवलंबून नसावा. साधनेसाठी आवश्यक असते ती प्रामाणिकता, नैतिक जीवन, सद्गुरूवरील श्रद्धा आणि नियमित आध्यात्मिक प्रयत्न. गुरुदेवांचे कार्य केवळ ग्रंथलेखनापुरते मर्यादित नव्हते. ते उच्च शिक्षण क्षेत्रातही अत्यंत प्रभावी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन केले आणि पुढे अलाहाबाद विद्यापीठात तत्त्वज्ञान विभागाचे प्रमुख, कला शाखेचे अधिष्ठाता आणि नंतर उपकुलगुरू म्हणून कार्य केले. त्यांच्या शैक्षणिक कारकिर्दीमुळे भारतीय अध्यात्मविचाराला विद्यापीठीय तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रतिष्ठा मिळाली. त्यांनी १९२४ मध्ये पुण्यात Academy of Philosophy and Religion ही संस्था सुरू करून विविध तत्त्वज्ञान आणि धर्मांच्या तुलनात्मक अभ्यासाला प्रोत्साहन दिले. पुढे आध्यात्मिक ऐक्याच्या व्यापक ध्येयाने त्यांनी आध्यात्मविद्येच्या कार्याला संस्थात्मक रूप देण्याचा प्रयत्न केला. इथेच त्यांच्या योगदानाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा पैलू समोर येतो. अध्यात्म आणि आधुनिक विद्याशाखा यांच्यातील संवाद.

एकीकडे ते सद्गुरूच्या कृपेवर, नामसाधनेवर आणि आत्मानुभवावर आधारित परंपरेचे साधक होते; तर दुसरीकडे ते आधुनिक विद्यापीठीय तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक होते. या दोन्ही जगांना त्यांनी परस्परविरोधी मानले नाही. भारतीय संतांच्या आध्यात्मिक अनुभूतींचा आधुनिक तत्त्वज्ञानाच्या साधनांनी अभ्यास करता येतो, तसेच आधुनिक शिक्षित मनुष्याने आध्यात्मिक अनुभवाला चिकित्सकपणे समजून घेता येते, हे त्यांनी सोदाहरण दाखवून दिले. त्यामुळेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व भारतीय तत्वज्ञान परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यामधील एक महत्त्वाचा सेतू बनले.

इंचगिरी संप्रदायाच्या दृष्टीने त्यांच्या कार्यातील आणखी एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे शिष्यपरंपरेचे संवर्धन. ज्येष्ठ गुरुबंधू श्री अंबुराव महाराजांच्या निधनानंतर गुरुदेव रानडे यांनी साधकांना दीक्षा देण्याचे कार्य स्वीकारले. परंपरेच्या उपलब्ध नोंदीनुसार त्यांनी सुमारे चार हजार साधकांना दीक्षा दिली आणि त्यामध्ये महाराष्ट्र व कर्नाटकातील शहरी, सुशिक्षित पार्श्वभूमीच्या व्यक्तींबरोबरच काही ख्रिश्चन, मुस्लिम आणि जैन साधकांचाही समावेश होता. या नोंदीकडे परंपरेच्या स्रोताच्या स्वरूपाची जाणीव ठेवून पाहिले तरी एक गोष्ट स्पष्ट होते, की गुरुदेव रानडे यांच्या आध्यात्मिक कार्याचा आवाका संकुचित सामाजिक सीमांपलीकडे गेला होता. त्यांच्या या कार्यामुळे इंचगिरी संप्रदायासमोर एक नवा सामाजिक आणि बौद्धिक परिसर खुला झाला. ग्रामीण आणि पारंपरिक भक्तिसंस्कृतीत रुजलेल्या साधनामार्गाचा संवाद शहरातील सुशिक्षित वर्गाशी घडवून आणणे हे सोपे कार्य नव्हते. परंतु गुरुदेवांच्या

व्यक्तिमत्त्वात विद्वत्ता आणि साधना या दोन्हींचा संगम असल्यामुळेच हे कार्य ते प्रभावीपणे करू शकले.

आधुनिक शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तीला अध्यात्माचा अर्थ समजावून सांगताना तर्क, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्रीय निरीक्षण आणि संतवाङ्मय यांचा गुरुदेव आधार घेत; तर साधकाला मार्गदर्शन करताना नाम, ध्यान, सद्गुरुभक्ती आणि आत्मशोध या प्रत्यक्ष साधनेवर ते भर देत. ही दुहेरी भूमिका त्यांच्या योगदानाला विलक्षण महत्त्व देते. गुरुदेवांच्या भूमिकेत 'देवसाक्षात्कार' हा जीवनाचा सर्वोच्च आदर्श आहे. परंतु हा साक्षात्कार जगापासून पलायन करण्यासाठी नाही. इंचगिरी परंपरेतील गृहस्थाश्रमी साधनेच्या भूमिकेशी सुसंगतपणे, मनुष्याने आपले सांसारिक कर्तव्य पार पाडत असतानाच अंतर्मनात ईश्वरकेंद्रित जीवन विकसित करावे, हा त्यांचा व्यापक संदेश होता. साधना म्हणजे संसाराचा निषेध नव्हे. या संदर्भात नैतिक शुद्धी हाही त्यांच्या विचारातील महत्त्वाचा घटक आहे. नामस्मरण आणि ध्यानाची साधना करीत असताना मनुष्याच्या आचरणात बदल झाला पाहिजे. लोभ, वासना, स्वार्थ, अहंकार आणि इतरांविषयीची असंवेदनशीलता कमी झाली नाही, तर आध्यात्मिक साधना अपूर्ण आहे. इंचगिरी परंपरेच्या मांडणीतही सद्गुरूच्या मार्गदर्शनाखाली नामध्यानाबरोबर लोभ आणि अनैतिक आसक्तीपासून दूर राहण्याला महत्त्व दिले आहे.

श्री गुरुदेव रानडे यांच्या कार्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी भक्ती, ज्ञान आणि ध्यान यांच्यात कृत्रिम भेद निर्माण केला नाही. भारतीय अध्यात्मपरंपरेत कधी भक्तीमार्ग, ज्ञानमार्ग आणि योगमार्ग वेगळे मानले जातात. परंतु गुरुदेव रानडे यांच्या अनुभवाधिष्ठित दृष्टीने या मार्गांचा अंतिम उद्देश आत्मसाक्षात्कार असल्यामुळे त्यांच्यात अंतर्गत ऐक्य आहे. **भक्ती साधकाला समर्पण शिकवते, नाम मनाला एकाग्र करते, ध्यान अंतर्मुख करते, ज्ञान विवेक देते आणि आत्मानुभव या सर्वांचा परिपाक ठरतो.** इंचगिरी परंपरेतील साधनेचा हा समन्वय त्यांनी व्यापक तात्त्विक चौकटीत स्पष्ट केला. त्यांनी निर्माण केलेली ग्रंथसंपदा ही त्यांच्या योगदानाची सर्वांत टिकाऊ स्मृती आहे. 'A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy', 'Mysticism in Maharashtra', 'The Bhagavad-Gita as a Philosophy of God-Realisation', 'Pathway to God in Hindi Literature', 'Pathway to God in Kannada Literature', 'Vedanta: The Culmination of Indian Thought' यांसारख्या ग्रंथांबरोबरच त्यांनी ज्ञानेश्वर, नामदेव,तुकाराम, रामदास, एकनाथ आणि कबीर ,नानक व इतर संतवाङ्मयाशी संबंधित अनेक ग्रंथ प्रकाशित केले. त्यांच्या मराठी लेखनात 'ज्ञानेश्वरवचनामृत', 'तुकारामवचनामृत', 'रामदासवचनामृत', 'संतवचनामृत', 'परमार्थ-सोपान' यांसारख्या ग्रंथांचा समावेश होतो. या प्रचंड लेखनामुळे गुरुदेव रानडे यांचे योगदान दोन दिशांनी प्रभावी झाले. एका बाजूला त्यांनी इंचगिरी परंपरेतील आध्यात्मिक अनुभवाला तात्त्विक आणि साहित्यिक अभिव्यक्ती दिली;

दुसऱ्या बाजूला त्यांनी भारतीय संतवाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या पुढील संशोधकांसाठी एक व्यापक संदर्भ चौकट निर्माण केली. त्यामुळे त्यांचे कार्य संप्रदायाच्या अंतर्गत साधकांसाठी जितके महत्त्वाचे आहे, तितकेच भारतीय तत्त्वज्ञान, तुलनात्मक धर्म, संतसाहित्य आणि अध्यात्मविचाराचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांसाठीही महत्त्वाचे आहे. आजच्या काळात त्यांच्या कार्याचे महत्त्व आणखी वाढते. आधुनिक मनुष्याकडे माहिती विपुल आहे; परंतु अंतःशांती, मानसिक स्थैर्य आणि जीवनाच्या अंतिम अर्थाचा शोध यांची कमतरता जाणवते. अशा परिस्थितीत गुरुदेव रानडे यांचा संदेश अत्यंत समकालीन वाटतो. बाह्य जगाचा विकास आवश्यक आहे; परंतु त्याबरोबर अंतर्मनाचा विकासही आवश्यक आहे. गुरुदेवांचा वारसा म्हणून केवळ त्यांची पुस्तके, त्यांचे शैक्षणिक पद किंवा त्यांची समाधी एवढेच पाहता येणार नाही. त्यांचा खरा वारसा म्हणजे साधना आणि विचार यांचा समन्वय. त्यांनी दाखवून दिले की महान अध्यात्मिक परंपरा जिवंत ठेवायची असेल तर तिचे बाह्य स्वरूप जपण्याबरोबर तिच्या अंतःकरणातील अनुभवही समजून घ्यावा लागतो.

गुरूपरंपरा म्हणजे केवळ नावांची साखळी नसून एका आध्यात्मिक अनुभूतीची पुढील पिढीकडे होणारी सुपूर्दगी आहे. या अर्थाने श्री रानडे यांनी इंचगिरी परंपरेच्या आध्यात्मिक आशयाचे संरक्षण, विवेचन आणि प्रसारण या तिन्ही पातळ्यांवर महत्त्वाचे कार्य केले. श्री गुरुदेव रानडे यांच्या इहलोकीच्या जीवनाचा शेवट १९५७ मध्ये झाला; परंतु त्यांचे आध्यात्मिक आणि बौद्धिक कार्य त्यानंतरही प्रभावी राहिले आहे. निंबाळ येथील त्यांच्या समाधीस्थळाशी आणि त्यांच्या स्मृतीशी संबंधित आध्यात्मिक उपक्रम आजही साधकांसाठी महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या कार्याची स्मृती केवळ भक्तिभावाने जपली जाण्यापेक्षा त्यांच्या ग्रंथांचा अभ्यास, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे चिकित्सक परीक्षण आणि त्यांच्या अनुभवप्रधान साधना मार्गाचा विचार या माध्यमांतून अधिक अर्थपूर्णपणे जपली जाऊ शकते.

श्री गुरुदेव रानडे यांच्या कार्याचा संदेश सांगताना असे म्हणता येईल की **ज्ञान केवळ बुद्धीत राहू नये, भक्ती केवळ भावनेत राहू नये आणि साधना केवळ विधीत राहू नये; या तिन्हींचा परिपाक आत्मानुभवात झाला पाहिजे.** अखेरीस असेही म्हणता येईल की **श्री गुरुदेव रानडे हे इंचगिरी संप्रदायातील एक विलक्षण सेतू-पुरुष होते. परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील, साधना आणि तत्त्वज्ञान यांच्यातील, भक्ती आणि विवेक यांच्यातील, संतवाङ्मय आणि आधुनिक विद्यापीठीय संशोधन यांच्यातील तसेच व्यक्तिगत आत्मानुभव आणि सार्वत्रिक अध्यात्म यांच्यातील.म्हणूनच त्यांचे योगदान केवळ 'इंचगिरी संप्रदायाचा प्रचार' एवढ्या एका वाक्यात सामावता येत नाही. एका जिवंत साधना परंपरेला तात्त्विक खोली, संशोधनात्मक प्रतिष्ठा, साहित्यिक अभिव्यक्ती आणि आधुनिक बौद्धिक जगाशी संवाद साधण्याची क्षमतागुरुदेवांनी दिली.**

||जय सदगुरू||

श्री निसर्गदत्त समाधी
चॅरीटेबल ट्रस्ट

Nisargavaani

निसर्गवाणी ನಿಸರ್ಗವಾಣಿ निसर्गबानी

वर्ष २ रे अंक ६ वा ऑक्टोबर - डिसेंबर २०२६

अ नु क्र म णि का

प्रा. गुरुदेव रानडे यांचे संक्षिप्त चरित्र

जीन डन आणी निसर्गदत्त महाराजांचा 'शोध'

गुरुदेव डॉ. रा. द. रानडे : ईश्वर-साक्षात्काराचे प्रेषित

गुरुदेव डॉ. रा. द. रानडे यांची व्याख्याने आणि सार्वजनिक सहभाग

पूज्य श्री गुरुदेव रानडे यांचा साधनमार्ग

ज्ञानोबांच्या विराण्या आणि परमात्मदर्शन

महाराष्ट्रातील संत वाङ्मयाच्या समुद्रातील रत्ने: 'वचनामृते'

प्रा. गुरुदेव रानडे यांचे संक्षिप्त चरित्र

प्रारंभीचे जीवन आणि सद्गुरूंची भेट:

उमदी, निंबरगी किंवा कन्नूरपासून फार लांब नसलेल्या, जवळजवळ एका निर्मनुष्य जागेच्या मध्यभागी, निंबाळ आश्रम उभा आहे. हा आश्रम स्वच्छ, अलीकडेच दुरुस्त केलेला आणि सुखद वाटणारा आहे. तिथल्या मोठ्या हॉलमध्ये चमकदार लाकडी दरवाजे लावून दोन भाग केले आहेत. याच दरवाजांच्या पलीकडे असलेल्या छोट्या जागेत गुरुदेव रानडे यांची समाधी आहे. पूज्य गुरुदेव रानडे श्री भाऊसाहेब महाराजांचे शिष्य आणि श्री सिद्धरामेश्वर महाराजांचे **गुरुबंधू** होते.

गुरुदेव रानडे यांचा जन्म १८८६ साली जमखंडी या गावी झाला आणि १९५७ साली निंबाळ येथे त्यांचे देहावसान झाले. त्यांच्या मातोश्री अत्यंत धार्मिक वृत्तीच्या होत्या; त्यामुळे गुरुदेवांनाही लहानपणापासूनच अध्यात्मविषयक गोष्टींमध्ये रस निर्माण झाला. एकदा स्वतःहून पोहायला शिकण्याचा प्रयत्न करत असताना ते बुडू लागले. त्यावेळी त्यांच्या शाळेतील एका मित्राने त्यांचे प्राण वाचवले आणि त्यानेच पुढे गुरुदेवांना आपल्या सद्गुरूंकडे नेले.

हे गुरू म्हणजे श्री भाऊसाहेब महाराज. गुरुदेवांचे वय अवघे पंधरा वर्षे असताना श्री भाऊसाहेब महाराजांनी १९०१ साली त्यांना मंत्रदीक्षा दिली. गुरुदेव रानडे यांच्या आध्यात्मिक जीवनावर श्री भाऊसाहेब महाराज यांचा प्रभाव होताच; त्याचबरोबर

ज्येष्ठ गुरुबंधू श्री अंबुराव महाराजांचाही प्रभाव होता. ते गुरुदेवांचे सहाध्यायी तसेच श्री भाऊसाहेब महाराजांच्या शिष्यांमध्ये सर्वांत ज्येष्ठ होते.

अंबुराव महाराजांचे औपचारिक शिक्षण मर्यादित असले, तरी त्यांच्या शिष्यांनी विचारलेल्या गहन तात्त्विक प्रश्नांचे निरसन ते समर्थपणे करीत. त्यामुळे त्यांचे गुरुबंधू असलेले गुरुदेव त्यांचा अत्यंत आदर करीत आणि स्वतःचे गुरू श्री. भाऊसाहेब महाराज यांच्याप्रमाणेच त्यांच्याकडे आदराने पाहत.

श्री भाऊसाहेब महाराजांनी प्रा. रानडे यांच्यावर या संप्रदायात गायली जाणारी सर्वांत योग्य भजने संकलित करण्याची जबाबदारी सोपवली होती कारण हे कार्य जर कोणी समर्थपणे करू शकत असेल, तर ते गुरुदेवच होते. यासंदर्भात एक प्रसंग सांगता येईल. एकदा गुरुदेव रानडे "पहिले पाहता श्रीमुख..." ही ओळ लिहीत होते. तिचा अर्थ असा की, "गुरूंचे मुखकमल दिसताच इच्छा नाहीशा होतात." त्याच वेळी श्री. भाऊसाहेब महाराज तेथे आले आणि त्यांनी गुरुदेव वहीत लिहीत असलेली ती ओळ भजनात समाविष्ट करण्यास सांगितले.

श्री. भाऊसाहेब महाराजांचे किमान दहा प्रमुख शिष्य होते: अंबुराव, व्यंकटराव, राजीद अंजंद्र, गिरिमल्लेश्वर, सिदलिंग, शिवलिंगव्वा, दत्तोपंत, रामराव, गुरुदेव रानडे आणि सिद्धरामेश्वर महाराज. ज्यांच्याविषयी जवळजवळ कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही असे पांडुरंग महाराज यांनाही या यादीत समाविष्ट करायला पाहिजे. हे सर्व शिष्य दरवर्षी जुलै ते ऑगस्ट या काळात एक महिना त्या सभागृहात येत, (जिथे आपण त्या वेळी उभे होतो). तेथे ते ध्यान करीत, दासबोधाचे वाचन करीत आणि उपदेश ग्रहण करीत. तेथे ते सकाळपासून रात्रीपर्यंत अन्य कोणतेही कार्य न करता याच साधनेत मग्न राहत. दिवसभर त्यांना घेण्यास अनुमती असलेला आहार म्हणजे एक ग्लास दूध, एक खजूर आणि हवे तितके पाणी एवढाच होता. आपण जितके अधिक ध्यान करतो आणि ध्यान जितके अधिक गहिरे होत जाते, तितका आहार कमी केला जातो. दुपारी तीन ते चार या वेळेत ते एका मोठ्या दगडी गोळ्यावर उभे राहून ध्यान करीत; अधिक प्रभावीपणे एकाग्रतेवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी ते आपला तोल सांभाळत ध्यान करीत.संध्याकाळी सहा वाजल्यापासून पहाटे तीन वाजेपर्यंत सलग नऊ तास ध्यान केले जात असे. या काळात भिंतीचा आधार घेतला जात नसे आणि कोणाशीही बोलणे नसे. अशा कठोर ध्यानसाधनेला आपण स्वतःला समर्पित केले, तरी एकमेकांशी फारसे बोलत नसतानाही साधकांमध्ये एक संबंध निर्माण होतो. शिष्य जेव्हा निघून जात, तेव्हा श्री. भाऊसाहेब महाराजांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहत असत.

त्यांच्यामध्ये निर्माण झालेल्या आत्मीय संबंधामुळे तर ते होतेच; परंतु शिष्य आपल्या घरी परतल्यानंतर अशीच ध्यानाची तीव्रता टिकवून ठेवू शकणार नाहीत, याची त्यांना जाणीव होती, म्हणूनही अश्रू येत असत.

गुरुदेव रानडे हे असामान्य आणि अत्यंत बुद्धिमान व्यक्तिमत्त्व होते. महाराष्ट्रात विद्यार्थीवयात त्यांनी अनेक पारितोषिके मिळवली होती. पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयात त्यांनी इंग्रज प्राध्यापकांकडे शिक्षण घेतले. गणित आणि ग्रीक तत्त्वज्ञान या विषयांत त्यांनी विशेष प्रावीण्य मिळवले. युरोपीय तसेच भारतीय अशा दहा पेक्षा अधिक भाषा त्यांना अवगत होत्या. त्यांच्या विपुल आणि विद्वत्तापूर्ण लेखनातून तुलनात्मक तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांविषयी त्यांना असलेली आस्था स्पष्टपणे दिसून येते.

१९१९ मध्ये, वयाच्या तेहतीसाव्या वर्षी, त्यांनी आपली आई, पत्नी आणि मुलगा या तिघांना गमावले. त्यानंतर प्रा. रानडे यांनी सीताबाई यांच्याशी पुनर्विवाह केला ज्यांनी पुढे त्यांच्या पतीचे कार्य आणि व्यक्तिमत्त्व जतन करण्यात त महत्त्वाची भूमिका बजावली.

गुरूपद भूमिकेतून कार्य:

१९२१ मध्ये निंबाळ येथे चाळीस हेक्टर जमीन खरेदी करून निंबाळ आश्रमाची स्थापना गुरुदेवांनी केली. आश्रमातील त्यांचे निवासस्थान पुढे त्यांच्या समाधीस्थळात रूपांतरित करण्यात आले आहे.

श्री. अंबुराव महाराजांचे निधन झाल्यानंतर, १९३६ मध्ये गुरुदेव रानडे यांनी मंत्रदीक्षा देण्यास सुरुवात केली. श्री. भाऊसाहेब महाराजांनंतर परंपरेतील पुढील गुरुपदी योग्य व्यक्ती म्हणून ते श्री. अंबुराव महाराजांकडे पाहत असत. गुरुदेवांनी महाराष्ट्र आणि कर्नाटकातील शहरी भागांतील चार हजारांहून अधिक सुशिक्षित लोकांना संप्रदाय मंत्र दिला.

आजच्या घडीला मात्र निंबाळ आश्रमात गुरूपदी कोणीही नाहीत. तेथील ज्येष्ठ शिष्यच परमार्थमार्ग शिकवतात आणि मंत्र देतात; मात्र ही प्रक्रिया गुरू-शिष्य परंपरेनुसार होत नाही. त्याऐवजी, दीक्षा घेणारी व्यक्ती मंत्र लिहिलेल्या कागदांच्या तुकड्यांमधून कोणताही एक तुकडा यादृच्छिकपणे निवडते. लोक आजही मंदिरात केवळ आशीर्वाद घेण्यासाठी येत नाहीत, तर त्यांच्या जीवनात परिवर्तन घडते म्हणूनही येतात.

Academy of Comparative Philosophy and Religion:

गुरुदेव रानडे यांना विविध राजकीय पक्षांनी आणि संघटनांनी आपले सदस्य होण्याचे निमंत्रण दिले; परंतु त्यात आपला बराच वेळ खर्च होईल म्हणून त्यांनी ती निमंत्रणे नेहमीच नाकारली. १९४८ ते १९५३ या काळात त्यांनी एका विद्यापीठात अध्यापन केले. त्याच वेळी त्यांची विद्वत्तापूर्ण शैक्षणिक कार्याची अखंड धडपड सुरूच होती. त्यानिमित्त त्यांना सतत प्रवास करावा लागत असे, विविध संस्थांमध्ये प्रतिनिधी म्हणूनही ते कार्य करीत असत.

१९२४ मध्ये दिलेल्या एका व्याख्यानात गुरुदेवांनी स्पष्टपणे सांगितले की, त्यांच्या दृष्टीने आध्यात्मिक जीवन हे सर्वांत महत्त्वाचे होते. केवळ बौद्धिक आणि तात्त्विक शोधातच त्यांना रस होता असे मानणे चुकीचे आहे, असेही त्यांनी सांगितले. तसेच तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांनी हातात हात घालून चालले पाहिजे, असेही त्यांचे मत होते.

गुरुदेव रानडे यांनी १९२४ मध्ये Academy of Comparative Philosophy and Religion संस्था स्थापन केली. तिची सुरुवातीची स्थापना निंबाळ येथे झाली आणि नंतर ती बेळगाव शहरात हलविण्यात आली. या संस्थेच्या कार्यामध्ये गुरुदेव रानडे तसेच इतर विद्वानांनी लिहिलेल्या ग्रंथांचे आणि लेखनाचे प्रकाशन समाविष्ट आहे. एका छोट्या ध्यानकक्षात श्री. निंबर्गी महाराज, श्री. अंबुराव महाराज, श्री. भाऊसाहेब महाराज, श्री. शिवलिंगव्वा आणि स्वतः प्रा. गुरुदेव रानडे यांच्या समाधींची छायाचित्रे ठेवलेली आहेत.

गुरूदेवांची शिकवण:

श्रेष्ठ आध्यात्मिक सामर्थ्य असलेल्या सद्गुरूंकडून होणाऱ्या दीक्षेविषयी गुरुदेव रानडे यांच्या शिकवणीचे एक उदाहरण येथे देतो :

"दीक्षेची आवश्यकता. — उपनिषदे गुरूकडून दीक्षा घेण्याच्या आवश्यकतेवर वारंवार भर देतात. जोपर्यंत एखाद्याला आत्मसाक्षात्काराच्या मार्गावर गुरूकडून दीक्षा मिळत नाही, तोपर्यंत तो आध्यात्मिक जीवनाच्या ध्येयापर्यंत पोहोचू शकत नाही. आध्यात्मिक गुरू श्रेष्ठ आध्यात्मिक क्षमतेचा नसल्यास ज्ञान प्राप्त करणे कठीण होईल; आणि आत्मस्वरूपाशी आपली एकरूपता ज्यांनी साक्षात अनुभवल्याची जाणीव आहे अशा आध्यात्मिक सद्गुरूंकडून दीक्षा मिळाल्याशिवाय

तर्क आणि युक्तिवाद यांच्या सामर्थ्यापलीकडे जाणाऱ्या सूक्ष्म मार्गाचे ज्ञान प्राप्त होणार नाही."[1]

स्रोत: अँटोनियो प्लाना यांनी क्षेत्रीय संशोधनावर आधारित केलेले कार्य, *"Sadguru"* या पुस्तकात प्रकाशित.

– अँटोनियो प्लाना

1 Deshpande, M.A., Thus Spake Dr. Gurudeo Ranade *(Selection from his writings), Academy of Comparative Philosophy and Religion (1995), Belgaum (p. 44)*

देवाला पाहणे म्हणजे स्वये आपण देव होणे. तोच केवळ एकमेव आहे. जेव्हा आपण सर्वभूती देव पाहतो तेव्हा आपण देवाचा विचार करता, की नाही करत ? तुम्ही देवाला सर्वत्र पाहण्यासाठी खात्रीने देवाचाच विचार करायला हवा. जर आपण सगळ्या गोष्टी बघतो मग त्या देवालाच का बघू शकत नाही? खरे तर प्रत्येक जण नेहमी देवाला पहात असतो ! परंतु त्यांना ते जाणवत नाही. देव कोण आहे ते शोधून काढा.

भगवान श्री रमण महर्षि

जीन डन आणी निसर्गदत्त महाराजांचा 'शोध'

१९६० च्या दशकात आणि १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला, अनेक परदेशी लोकांनी भारताला भेट दिली होती. तो हिप्पी पिढीचा सुवर्णकाळ होता; लंडन आणि दिल्ली दरम्यानच्या 'मॅजिक बस'मधील प्रवासांचा आणि 'हिप्पी ट्रेल'चा, ज्यावरून तरुण युरोपियन लोक कार किंवा व्हॅनने नेपाळ, थायलंड, अफगाणिस्तान आणि भारताला प्रवास करत असत. पॉल ब्रंटन आणि आर्थर ऑस्बॉर्न यांच्या पुस्तकांमुळे, रमणाश्रम हे सर्वाधिक मागणी असलेल्या आध्यात्मिक स्थळांपैकी एक बनले होते. जे काही शिकायचे आहे ते शिकण्यासाठी जिवंत गुरूंचा शोध घेणे, हेच जणू जीवनातील सर्वोच्च ध्येय मानले जात होते. रमण महर्षी आणि इतर महान व्यक्ती आधीच काळाच्या पडद्याआड गेल्या होत्या. परिस्थिती अनुकूल होती.

या कोड्यातील पुढचा भाग होता 'माउंटन पाथ', एक मासिक जे भगवान रमण महर्षी, इतर महान ऋषीमुनी यांचे ज्ञान, भारताची आध्यात्मिकता आणि त्या आध्यात्मिकतेचा इतिहास प्रसारित करण्यासाठी समर्पित केले होते आणि अर्थात आजही आहे. १९७८ मध्ये, भारतात मासिकाची वार्षिक वर्गणी दहा रुपये, परदेशात चार डॉलर्स किंवा आजीवन वर्गणीसाठी पंचवीस डॉलर्स होती. भारतात संपादित व मुद्रित केलेले आणि इंग्रजीमध्ये लिहिलेले हे मासिक उर्वरित जगात, विशेषतः इंग्रजी भाषिक देशांमध्ये आणि युरोपमध्ये पाठवले जात असे.

१९७३ पर्यंत, 'आय ॲम दॅट' हे पुस्तक अनेक साधकांच्या हाती पोहोचले होते आणि निसर्गदत्तांच्या पोटमाळ्याला परदेशी लोकांच्या भेटी वाढू लागल्या होत्या.

१९७८ च्या अखेरीस, जीन डन यांनी 'श्री निसर्गदत्त महाराज' नावाचा एक लेख लिहिला, ज्यामुळे सदगुरूकडून दिल्या जाणाऱ्या सर्वोच्च शिकवणींमध्ये आवड असलेल्या लोकांचे लक्ष वेधून घेतले. जीन डन यांना हे कसे करायचे हे माहीत होते; त्यांना लिहिता येत होते आणि काय सांगितले पाहिजे हेही माहीत होते, कारण त्या स्वत: एक पत्रकार होत्या. जीन डन यांच्या योगदानामुळे या पुस्तकातीलचे मोल आणि त्याची कीर्ती भारताबाहेर पसरण्यास मदत झाली.

मॉरीस फ्रीडमन लिखित निसर्गदत्तांचे पुस्तक वाचलेली जीन डन (1921–1996) ही कोणी सामान्य व्यक्ती नव्हती. ती किमान तीन वर्षांपासून तिरुवन्नामलाई येथे राहत होती आणि भगवान रमण महर्षींची ती भक्त होती. जीनला माहीत होते की रमणाश्रमातील अनेक लोक निसर्गदत्तांना भेटायला आधीच गेले होते. तिच्या बाबतीत सांगायचे तर कोणीतरी तिला मुंबईला येऊन निसर्गदत्तांना भेटायला जा म्हटले होते. कारण निसर्गदत्त एक प्रसिद्धी परांग्मुख संत होते. ते स्वतःला लोकांच्या संपर्कापासून दूर ठेवत आणि फक्त काही मोजक्याच लोकांना भेटत. त्यांची शिकवण सर्वसामान्यांसाठी नव्हती. जीन डनला निसर्गदत्तांना भेटायला जाण्यास सांगणारी व्यक्ती कोण होती?... ते होते पूज्य गणेशन... रमण महर्षींचे पणतू. त्यांनी तिला 'मी तेच आहे' (I Am That) या पुस्तकाची एक प्रत दिली आणि ते वाचण्याचा वारंवार आग्रह केला. अखेरीस, जीन डनने त्यांचा सल्ला मानला आणि ते पुस्तक वाचले.

ती मुंबईला गेली आणि तिच्याच शब्दांत, "मी महाराजांच्या कृपेच्या जाळ्यात अडकले." जेव्हा ती निसर्गदत्तांना भेटली त्यावेळी तीचे वय सत्तावन्न होते. ."पहिल्याच भेटीत मी त्यांच्या स्नेहात पडले," हे एवढेच शब्द त्या भेटीच्या क्षणाचे वर्णन करण्यासाठी तिने वापरले. तिच्या मनातल्या जपलेल्या कल्पना मोडीत निघाल्या आणि तिला कुठे तरी जाणवले की सत्य तिथेच आहे. तिने निसर्गदत्तांकडून मंत्र ग्रहण केला आणि एक भक्त म्हणून तिचे जीवन महाराजांभोवती फिरू लागले. तिच्या गुरूंना शिष्य नको होते: "आले तर उत्तम, आणि नाही आलेत तरी चालेल," असे ते तिला सांगायचे. एका ज्ञानी व्यक्तीच्या इतक्या जवळ राहणे कठीण होते का? असे विचारल्यावर जीनने उत्तर दिले की, जर अहंकाराचा त्याग करायचा असेल तर ते सोपे नसते. त्यांचे नाते खूप जवळचे होते आणि तिच्या सोबत काही काळ घालवल्यानंतर निसर्गदत्तांनी तिला एक आत्मज्ञानी व्यक्ती म्हणून मानाने वागवले.

जीन डन यांनी **'माउंटन पाथ'** मासिकात (ऑक्टोबर १९७८) एक लेख लिहिला, जो वर नमूद केल्याप्रमाणे जगभर वितरित करण्यात आला होता. या लेखात दोन भाग

आहेत. एक म्हणजे निसर्गदत्त आणि त्यांच्या पुस्तकाभोवतीची कथा; आणि दुसरा म्हणजे त्यातील अनेक प्रकरणांमधील महत्त्वाचा मजकूर. पहिला भाग श्रीकांत गोगटे आणि पी. टी. फडोल यांनी त्या काळापर्यंत लिहिलेल्या एकमेव चरित्रातून घेतलेल्या चरित्रात्मक तपशिलांनी सुरू होतो. त्यातील काही मजकूर येथे देत आहोत:

> त्यांच्याच(महाराजांच्या) शब्दांत: *"जेव्हा मला माझे गुरू भेटले, तेव्हा ते मला म्हणाले: तू स्वतःला जसा समजतोस तसा तू नाहीस. तू काय आहेस हे शोधून काढ. 'मी आहे' या भावनेकडे लक्ष दे. तुझ्या खऱ्या आत्म्याला शोध... मी माझा सगळा मोकळा वेळ शांतपणे स्वतःकडे पाहण्यात घालवला, आणि माझ्या खऱ्या स्वरूपाची जाणीव व्हायला मला तीन वर्षे लागली."*

"खेतवाडी गल्ली क्रमांक १० मधील, अनेक वर्षांपूर्वी ध्यानाभ्यासाठी बांधलेली छोटी खोली, प्रश्नोत्तरांच्या सत्रांदरम्यान दररोज गजबजलेली असते. खोलीच्या भिंती वेगवेगळ्या धर्मांतील महान संतांच्या तसबिरीनी भरलेल्या आहेत. वातावरण शांत आणि मैत्रीपूर्ण असते. रस्त्यावरील गोंगाट विसरला जातो. महाराजांची ठेंगणी मूर्ती लक्ष वेधून घेते. दिसायला ते ठेंगणे ,..कदाचित पाच फूट उंच, टक्कल पडलेले, सुरकुतलेले, भेदक डोळे आणि मनमोहक हास्य असलेले आहेत. एकदा कोणीतरी त्यांच्या मोठ्या नाकावर आणि कानांवर टिप्पणी केली, तेव्हा ते हसून म्हणाले, "कदाचित मी गणेशाचा (गणपती) वंशज आहे", यावरून त्यांची हजरजबाबीपणा आणि बाह्यरूपाची पर्वा न करण्याची वृत्ती दिसून येते. अगदी थोड्या काळासाठी ते तुमच्या-माझ्यासारखेच एक सामान्य व्यक्ती वाटतात. मग तुमच्या लक्षात येते की, हे कितीही अविश्वसनीय वाटले तरी, ते एक जिवंत उदाहरण आहेत की 'हे शक्य आहे, हे केलेच पाहिजे!' धैर्य पुन्हा जागृत होते, मन शांत होते आणि एक प्रकारचे सुख आणि आनंदाची भाव निर्माण होतात."

"ते विनोद करतात, हसतात,, रागावतात,, चुटकी वाजवतात, एखादा मुद्दा पटवून देण्यासाठी मूठ उगारतात. त्यांच्या चेहऱ्यावर सूर्यप्रकाश किंवा पाण्याप्रमाणे वेगवेगळे भाव उमटतात. ते मोहक आहेत! त्यांच्यातून वाहणारी चैतन्यमय ऊर्जा, अस्तित्वाचा शुद्ध आनंद जाणवतो. धर्मग्रंथांचे दाखले न देता किंवा सिद्धांत न मांडता, प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर साधेपणाने, स्पष्टपणे आणि नेमकेपणाने ते देतात. ते दयाळू आणि विनम्र आहेत, आणि त्याच वेळी ते तुमच्या पायाखालचे सर्व आधार अचानक काढून घेतात. प्रिय संकल्पना जशा आहेत तशा दिसतात: केवळ शब्द. आता सत्संगाचे महत्त्व कळते. त्यांचा संदेश साधा आणि सरळ आहे: *"तुम्हीच आत्मस्वरूप आहात.., इथे*

आणि आता !! तुम्ही हे किंवा ते आहात अशी कल्पना करणे थांबवा. असत्यावरील तुमची आसक्ती सोडून द्या." या शिकवणींची सर्वोत्तम उदाहरणे 'मी तेच आहे' (I Am That) या पुस्तकात आढळतात.

जीन डन निसर्गदत्तांच्या पुस्तकांची संपादक झाली आणि पुस्तके योग्यरित्या लिहिली व अनुवादित केली जातील याची त्यांनी खात्री केली. महाराज म्हणायचे की त्या पुस्तकांमधील प्रवचने सर्वोत्तम होती. फ्रिडमनप्रमाणेच, जीन रात्रीच्या वेळी नोंदी किंवा ध्वनिमुद्रणे घेऊन ती टंकलिखित करत असे. निसर्गदत्तांना खूप आनंद होत असे. जीन यांनी 'आत्मज्ञान आणि आत्मसाक्षात्कार' या पुस्तकाच्या शंभर प्रती संपादित करून छापल्या. त्या निसर्गदत्तांच्या तीन अत्यंत प्रसिद्ध पुस्तकांच्या संपादक होत्या: 'चैतन्य आणि निरपेक्ष', 'चैतन्याची बीजे' आणि 'चैतन्यापूर्वी'.

जीन महाराजांना पूर्णपणे शरणागत होती. त्यांच्या सान्निध्यात ती आनंदी असायची, त्यांना फुलांचे हार आणायची, त्यांची खोली स्वच्छ करायची आणि आपल्या सदगुरूंच्या देखभालीसाठी हातभार लावायची. तिच्या डायरीनुसार, ३१ मार्च १९८० रोजी झालेल्या गुरुपौर्णिमेच्या दिवशी जीन आश्रमात आली आणि निसर्गदत्तांची सून (माया) तिला महाराजांकडे घेऊन गेली, जेणेकरून ती त्यांना स्नान घालू शकेल. जीनने साबणाने त्यांना स्वच्छ अंघोळ घातली, आणि मोठ्या मायेने आपल्या कवेत घेतले.

१९८० मध्ये निसर्गदत्तांनी हे मान्य केले की जीन डनला आपल्या खऱ्या स्वरूपाची जाणीव झाली आहे. जीनने (डन) अभ्यास चालू ठेवला पाहिजे असे तिला सांगितले.

निसर्गदत्त महाराजांची तब्बेत अधिकाधिक बिघडत जात असताना, तिने शक्य तितकी त्यांची काळजी घेतली, पण त्यांच्या आयुष्यातील अखेरच्या महिन्यांत ती त्यांच्यासोबत राहू शकली नाही.

जीनला पाश्चात्य जीवनशैलीची कधीच आठवण आली नाही, ती अमेरिकेत परतली आणि कॅलिफोर्नियातील व्हॅकाव्हिलमध्ये शिकवत आपले उर्वरित आयुष्य शांतपणे ती जगली. ती एका ट्रेलरमध्ये तिथे राहत असे, टेलिव्हिजनवर मालिका पाहत असे आणि जेव्ह कधी तिला पैशांची जरुरी भासे, तेव्हा ती स्लॉट मशीन खेळायला लास वेगासला जात असे. ती सतत धूम्रपान करत असे. १९९६मध्ये फुफ्फुसाच्या एम्फिसेमामुळे तिचा मृत्यू झाला. श्री गणेशन यांनी अमेरिकेत तिची भेट घेतली होती, असे ते मला म्हणाले होते.

आपल्या मृत्यूपूर्वी, जीनने तिच्या एका शिष्याला आपला उत्तराधिकारी म्हणून नियुक्त केले होते. तिने स्वतःला नोटोन (जन्म १९३९) म्हटले, ज्याचा तिबेटी भाषेत

अर्थ 'मूळ मन' असा होतो. न्होटोनने आपले संपूर्ण आयुष्य तिबेटी बौद्धधर्माला समर्पित केले, आणि अखेरीस १९९१ मध्ये तिची भेट जीन डनशी झाली, जी तिची अखेरची गुरू बनली.

जीन डन यांचे आणखी एक उत्तराधिकारी...जर 'उत्तराधिकारी' हा शब्द दोन्ही बाबतीत वापरता येत असेल तर.. एड मुझिका (जन्म १९४२) आहेत. त्यांनी क्लिनिकल सायकॉलॉजीमध्ये डॉक्टरेट मिळवली. त्यांची आध्यात्मिक पार्श्वभूमी झेन परंपरेची आहे आणि ते अमेरिकेतील सर्वात प्रमुख झेन गुरूंना भेटले होते. आपल्या मृत्यूपूर्वी, जीन डन यांनी त्यांच्या ट्रेलरमध्ये असलेले निसर्गदत्तांचे चित्र, 'सेल्फ-नॉलेज अँड सेल्फ-रियलायझेशन'च्या एका प्रतीसह त्यांना दिले. तरीही एड समाधानी नव्हते आणि त्यांनी शोध सुरूच ठेवला. त्यांच्याच शब्दांत, याचा परिणाम असा झाला की, "माझे अंतिम गुरू रॉबर्ट ॲडम्स होते"—पण पूर्णपणे नाही; त्यांनी शोध सुरूच ठेवला.

एड मुझिका यांच्या मते जीन डन एखाद्य सामान्य स्त्रीसारख्याच वाटल्या. त्या महाराजांच्या शिकवणीच्या गहनतेवर क्वचितच जोर देत होत्या, कारण त्या स्वतः निसर्गदात्ताच्या शिकवणींमध्ये एकरूप झाल्या होत्या. त्यांच्यात किंवा रॉबर्ट यांच्यात कोणताच दिखाऊपणा नव्हता. काही असेलच, तर ती केवळ शून्यता होती.

स्रोत: माझे पुस्तक *"निसर्गदत्त महाराजांभोवती चरित्र"* (2017) एड. मार्चची मुक्तता. बार्सिलोना

– अँटोनियो प्लाना

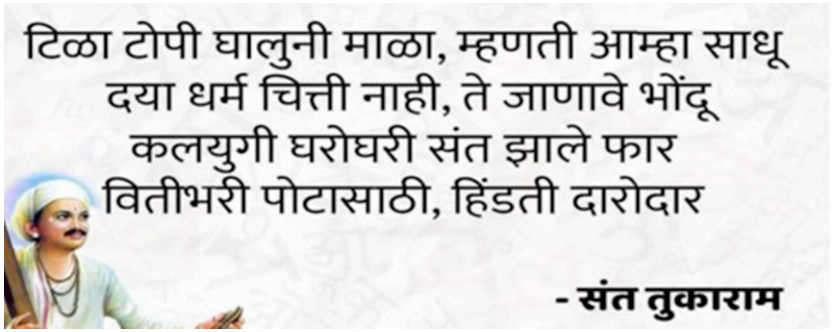

गुरुदेव डॉ. रा. द. रानडे: ईश्वर-साक्षात्काराचे प्रेषित

गुरुदेव रामचंद्र दत्तात्रेय रानडे (१८८६–१९५७) हे एक विख्यात तत्त्वज्ञ, विद्वान, गूढानुभवी आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे सद्गुरू होते. याज्ञवल्क्य आणि वसिष्ठ यांसारख्या प्राचीन ऋषींच्या तसेच ज्ञानेश्वर आणि स्वामी रामदास यांसारख्या संतांच्या तुलनेत त्यांच्या आध्यात्मिक आणि तात्त्विक महानतेत कणभरही उणेपणा नव्हता. याशिवाय, ईश्वराच्या अस्तित्वासंबंधीचे विविध दृष्टिकोन, दिव्य अनुभवाचे इंद्रियातीत स्वरूप आणि ईश्वर-साक्षात्काराच्या विविध पद्धती यांचा समन्वय करण्याचे महान कार्य गुरुदेवांच्या हातून घडले. आत्मसाक्षात्काराची परमावस्था प्राप्त केलेल्या आध्यात्मिक सद्गुरूने दिलेल्या 'दिव्य नामाच्या' ध्यानाला त्यांनी अत्यंत मोठे महत्त्व दिले. 'एक ईश्वर, एक धर्म आणि एक विश्व' या संकल्पनेच्या आधारे गुरुदेवांनी जगासमोर 'ईश्वरकेंद्रित सिद्धांत' (Theocentric Theory) मांडला. ईश्वर आणि प्रत्येक व्यक्तीचा ईश्वर-साक्षात्कार ही मध्यवर्ती संकल्पना ठेवून त्यांनी आपल्या गहन साहित्याद्वारे हे कार्य केले.

ईश्वरी कृपेमुळे, आत्मसाक्षात्काराच्या सत्य मार्गाचा प्रसार करण्यासाठी अशा असामान्य ग्रंथांची निर्मिती गुरुदेवांच्या माध्यमातून सहज आणि स्वाभाविकपणे घडत गेली. खरे तर, अस्सल आत्मज्ञानाचा प्रसार ही स्वतः परमेश्वराचीच इच्छा आणि प्रेरणा आहे. नारायणाचा अवतार असलेल्या भगवान ऋषभदेवांच्या शंभर पुत्रांपैकी, वेद आणि शास्त्रांमध्ये पारंगत असलेल्या नऊ पुत्रांनी नारायणाच्या दिव्य तत्त्वाला मूर्त रूप दिले. प्रत्यक्ष आध्यात्मिक अनुभवाद्वारे परिपक्व होऊन त्यांनी सत्-चित्-आनंद (सत्य-चैतन्य-आनंद) ही अवस्था प्राप्त केली. याच ऋषींनी राजा जनकाला भागवत धर्माचे स्वरूप सांगितले. नंतर भगवान श्रीकृष्णांनी त्यांना आत्म्याचे हे पवित्र ज्ञान

सर्वत्र प्रसारित करण्याची आज्ञा केली. त्यांच्या या आज्ञेचे पालन करून हे नवनारायण कलियुगात नवनाथ म्हणून अवतरले. त्यांच्यापैकी चामस नारायण हे रेवणनाथ म्हणून अवतरले आणि त्यांनी भागवत धर्माच्या तसेच दिव्याच्या साक्षात्काराच्या या सनातन शिकवणीला पुढे नेले. ही पवित्र गुरुपरंपरा भगवान रेवणनाथांपासून २२वे काडसिद्ध, श्री मुप्पिनमुनी, त्यानंतर श्री निंबर्गी महाराज, श्री भाऊसाहेब महाराज आणि श्री अंबुराव महाराज यांच्यामार्फत अखेरीस गुरुदेवांपर्यंत अखंडपणे प्रवाहित होत आली. त्यांच्या माध्यमातून आत्मसाक्षात्काराचा हा प्राचीन भारतीय मार्ग संपूर्ण जगा समोर प्रकट झाला.

एका अर्थाने, या आध्यात्मिक परंपरेतील आत्मज्ञानरूपी वृक्षाचे अंतिम आणि पूर्णपणे फुललेले फळ म्हणून श्री गुरुदेवांकडे पाहता येईल. सद्गुरूची उदात्त अवस्था प्राप्त करण्यासाठी आणि आपल्या गुरुपरंपरेचा, भारतीय अध्यात्माचा व भक्तीचा ध्वज संपूर्ण भारतभर आणि जगभर फडकवण्यासाठीच त्यांचा जन्म झाला होता. गुरुदेवांच्या माध्यमातून आत्मसाक्षात्काराची साद जगभर घुमली. खरे तर, हे पवित्र कार्य सद्गुरू परंपरेने त्यांच्यावर फार पूर्वीच सोपविले होते—गुरुदेवांचा जन्मच सर्वशक्तिमान परमेश्वराच्या आणि या परंपरेच्या आद्य ऋषींच्या दिव्य योजनेनुसार घडवून आणला गेला होता. सद्गुरूंच्या परमकृपेमुळे, दिव्य साक्षात्काराचा अस्सल मार्ग प्रकाशित करण्यासाठी आणि त्याचा प्रसार करण्यासाठी असामान्य साहित्यकृती गुरुदेवांच्या माध्यमातून सहज स्वाभाविकपणे प्रकट झाल्या.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

म्हणोनि माझें नीच नवे । श्वासोश्वासही प्रबंध होआवे ।
श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ (१८.१७३५)

यासंबंधी श्री भाऊसाहेब महाराजांनी केलेल्या भविष्यवाणीची ही कथा आहे. १९०७ सालच्या कार्तिक महिन्यात जमखंडी येथे एका ग्रंथवाचनाच्या वेळी श्री भाऊसाहेब महाराजांनी गुरुदेवांना तो ग्रंथ वाचण्यास सांगितले. जवळच बसलेल्या निंबर्गी महाराजांचे नातू श्री नागप्पा यांच्याकडे वळून महाराज म्हणाले : "हे पाहा, रामरायांना सामान्य साधक समजू नका. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व फार मोठे आहे. हा रामराय सातासमुद्रापारच्या परकीय आत्म्यांना तुमच्या आजोबांच्या समाधीसमोर नतमस्तक होण्यास भाग पाडेल. तुमच्या आजोबांची कीर्ती समुद्रापार घेऊन जाणार आहे."

सद्गुरूंचे हे शब्द भविष्यवाणीसारखे सत्य ठरले आणि गुरुदेवांनी आपल्या गुरुपरंपरेची कीर्ती अमर्याद उंचीवर नेली.

कित्येक दशकांनंतर फ्रान्सचे डॉ. डी. मार्केझ आपल्या पत्नीसमवेत निंबाळ येथे आले असताना २२ डिसेंबर १९५४ रोजी दत्तजयंतीच्या शुभदिनी डॉ. मार्केझना पवित्र नाम मिळाले. गुरुदेवांच्या मार्गदर्शनानुसार ते निंबर्गी महाराजांच्या समाधीस्थानी श्रद्धांजली अर्पण करण्यासाठी निंबर्गी येथे गेले. अशा प्रकारे श्री भाऊसाहेब महाराजांनी व्यक्त केलेली दूरदृष्टी प्रत्यक्षात आली आणि श्री मुप्पिनमुनी काडसिद्धस्वामींनी श्री निंबर्गी महाराजांना दिलेल्या कृपापूर्ण आशीर्वादाची पूर्तता झाली: "तुम्हाला सांगितल्याप्रमाणे जर तुम्ही आध्यात्मिक साधना केली, तर तुमची कीर्ती क्षितिजापार पसरेल."

परंतु ही घटना केवळ एक प्रतीकात्मक साक्ष म्हणून उभी आहे. श्री निंबर्गी महाराजांनी सांगितलेला नामस्मरणाचा आणि सदाचरणाचा (आचरणयोगाचा) मार्ग गुरुदेवांच्या तात्त्विक लेखनाद्वारे संपूर्ण जगभर पोहोचला. अशा प्रकारे निंबर्गी महाराजांची कीर्ती सातासमुद्रापार जावी, ही त्यांची दृष्टी पूर्णत्वास आली.

श्री गुरुदेवांच्या अद्वितीय ग्रंथांमधील गहन ज्ञान हे मूलतः 'बोध-सुधा'मध्ये आढळणाऱ्या श्री निंबर्गी महाराजांच्या शिकवणुकीचाच विस्तार आहे. या आध्यात्मिक बीजांपासून गुरुदेवांनी उत्कृष्ट साहित्याचे भव्य वृक्ष फुलवले.

गुरुदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचे सार :

गुरुदेवांनी भारतिय आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचे आधुनिकीकरण आणि पुनरुज्जीवन करण्यात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. आधुनिक भारतीय विचारांवर पाश्चात्त्य बौद्धिकतावादाचा आणि कोरड्या शैक्षणिक आदर्शवादाचा मोठा प्रभाव असलेल्या काळात, गुरुदेव रानडे यांनी प्राचीन भारतीय ज्ञानपरंपरेतील ईश्वरकेंद्रित (Theocentric) चौकट कठोर तर्कशास्त्र आणि आधुनिक विज्ञान यांचा समन्वय करून पद्धतशीरपणे पुन्हा प्रस्थापित केली. ईश्वरकेंद्रित किंवा ईश्वराधिष्ठित सिद्धांत हा विश्वकेंद्रित (Cosmocentric) आणि मानवकेंद्रित (Homocentric) सिद्धांतांपेक्षा पूर्णपणे वेगळा आहे. हाच गुरुदेवांच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. या सिद्धांतानुसार, प्रत्येक गोष्ट ईश्वरामध्येच जगते, हालचाल करते आणि तिचे अस्तित्व धारण करते. अशा दिव्यत्वाचा साक्षात्कार हेच मानवी जीवनाचे परम साध्य आहे. ईश्वराच्या उपस्थितीची आणि आध्यात्मिक साक्षात्काराची ही मूलभूत वास्तविकता

त्यांच्या जीवनाच्या अगदी आरंभीच्या काळातही त्यांच्या अंतःकरणातील व्यक्तिगत जिव्हाळ्याचा आणि भक्तीचा विषय होती.

गुरुदेवांनी आपल्या आध्यात्मिक जीवनाची सुरुवात वयाच्या केवळ पंधराव्या वर्षी केली. १९१५ मध्येच, तरुण गुरुदेवांना बंगलोर येथील संस्कृत अकादमीने उपनिषदांवर व्याख्यानांची मालिका देण्यासाठी आमंत्रित केले होते. उपनिषदांचा अत्यंत चिकित्सक आणि सखोल अभ्यास करण्याची ही त्यांच्यासाठी ईश्वराने पाठविलेली संधी होती. भारतीय आणि पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाच्या त्यांच्या सखोल आणि विद्वत्तापूर्ण अभ्यासाच्या पार्श्वभूमीवर उपनिषदांच्या ग्रंथांचा केलेला हा सविस्तर आणि चिकित्सक अभ्यास, आत्मसाक्षात्काराची मूलभूत तत्त्वे, त्यांचे तात्त्विक समर्थन, त्याच्या प्राप्तीचे मार्ग आणि त्यातून होणारे परिणाम समजून घेण्यासाठी त्यांना अत्यंत उपयुक्त ठरला. नंतर ही व्याख्याने त्यांच्या 'A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy' या स्मारकस्वरूप महान ग्रंथात विकसित झाली. हा त्यांचा पहिला प्रकाशित ग्रंथ होता ज्यामुळे त्यांना संपूर्ण भारतात तसेच परदेशातही आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे विद्वान आणि तत्त्वज्ञ म्हणून मोठी प्रतिष्ठा मिळाली.

गुरुदेवांच्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाने त्यांच्या धार्मिक आणि आध्यात्मिक श्रद्धांना भक्कम आधार दिला. गूढानुभवाचे तर्कसंगत विवेचन करण्यासाठी गुरुदेवांनी केलेल्या विद्वत्तापूर्ण संशोधनाला त्यांच्या पुढील जीवनात अद्वितीय यश प्राप्त झाले. मराठी, हिंदी आणि कन्नड साहित्यातील त्यांचे 'Pathway to God' या विषयावरील लेखन याची प्रभावी साक्ष देते.

गुरुदेव रानडे यांच्यासाठी तत्त्वज्ञान ही केवळ विचार करण्याची प्रक्रिया नव्हती, तर ते प्रत्यक्ष जगण्याचा मार्ग होते. गुरुदेवांचे तत्त्वज्ञान मूलतः आत्मतत्त्वाचे तत्त्वज्ञान आहे! त्याच्या केंद्रस्थानी ईश्वर आहे. भारतीय आणि युरोपीय तत्त्वज्ञानाच्या आपल्या अभ्यासाविषयी गुरुदेव लिहितात :

> "मी १९०८साली वेदान्ताचा अभ्यास सुरू केला; भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विविध पद्धतींचे ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न केला. मी खूपच गोंधळून गेलो आणि हे ग्रंथ समजून घेऊ शकलो नाही; ते अत्यंत खराब होते... त्यामुळे भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या माझ्या अभ्यासाला प्रतिक्रिया म्हणून युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास माझ्याकडे आला. मी १९१०साली युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास सुरू केला आणि १९१३ पर्यंत.. म्हणजे त्यामध्ये बराच पुढे गेल्यानंतर, मी पुन्हा मागे वळून पाहिले आणि जाणवले की भारतीय

तत्त्वज्ञानामध्ये विचारांचे महान खजिने आहेत. जेव्हा आपण गोष्टींकडे तुलनात्मक दृष्टिकोनातून पाहतो, तेव्हाच आपण त्यांपैकी कोणतीही गोष्ट अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकतो. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीतही असेच घडले."

भारतीय तत्त्वज्ञानावरील आक्षेप आणि त्यावरील श्री गुरुदेवांचे उपाय:

'On The Study of Indian Philosophy' या निबंधामध्ये श्री गुरुदेवांनी भारतीय तत्त्वज्ञानावर करण्यात आलेल्या विविध आक्षेपांना उत्तर दिले आहे. काही जण म्हणतात की भारतीय तत्त्वज्ञ 'Sophistics' चा अभ्यास करतात, तत्त्वज्ञानाचा नाही. दुसरा आक्षेप असा की युरोपीय तत्त्वज्ञान भारतीय तत्त्वज्ञानाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करू शकते, कारण युरोपीय तत्त्वज्ञानातील समस्यांचे प्रबोधन करण्यासाठी भारतीय तत्त्वज्ञान कोणत्याही प्रकारे योगदान देऊ शकणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानावर निरनिराळ्या प्रकारे निरुपयोगी, दुराग्रही, 'a priori' असे आरोप करण्यात आले आहेत; त्याच्या पद्धतीला शास्त्रीय-पांडित्यपूर्ण म्हटले गेले. त्याचे निष्कर्ष अवैज्ञानिक मानले गेले.; त्याचे कार्य आळशीपणाचे समर्थन करणारे असल्याचे म्हटले गेले. विविध दृष्टिकोनांतून त्याला निराशावादी, कठोरतावादी, नियतिवादी असे संबोधले गेले. ते जगाकडे जणू अंधाराकडे पाहावे तसे पाहते; ते एकांतवासातील सद्गुणांना प्रोत्साहन देते; ते नैतिकतेच्या संपूर्ण यांत्रिक व्यवस्थेचा उपदेश करते. भारतीय तत्त्वज्ञान दुर्लक्षित होण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे संस्कृत तत्त्वज्ञानाची स्वतःची पद्धत; भारतीय तत्त्वज्ञांचा परवलीचा शब्द साधेपणा नसून क्लिष्टता आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानावर करण्यात आलेले हे काही आरोप आहेत, ज्यातून असा निष्कर्ष काढला गेला की भारतीय तत्त्वज्ञान मानवी जीवनाच्या दुःखांचे निवारण करण्यासाठी अत्यल्प योगदान देते.

या आक्षेपांना उत्तर देताना श्री गुरुदेव म्हणाले: "भारत देश आपल्या तत्त्वज्ञानासाठी सर्वाधिक प्रसिद्ध व्हावा, पण ते तत्त्वज्ञानच सर्वाधिक दुर्लक्षित राहावे, ही नियतीची एक विडंबना आहे."

गुरुदेवांनी हे सर्व आरोप पूर्णपणे नाकारले नाहीत; परंतु त्यांनी एवढेच सांगितले

की भारतीय तत्त्वज्ञानावर एकूणच करण्यात आलेले हे आरोप केवळ अंशतः सत्य आहेत; आणि तेही भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या काही विशिष्ट पद्धतींच्या बाबतीत. भारतीय तत्त्वज्ञानाविरुद्ध आणखी एक टीका अशी आहे की ते "Block Philosophy" म्हणजे एकसंध, विभागणीला वाव न देणारे तत्त्वज्ञान आहे; ते केवळ एका तत्त्वज्ञानपद्धतीचे प्रतिनिधित्व करते. याला उत्तर देताना गुरुदेवांनी म्हटले : "भारतीय तत्त्वज्ञानाबद्दल असे विधान करण्यापेक्षा आणि त्यानंतर त्या निकषाच्या आधारे संपूर्ण भारतीय तत्त्वज्ञानाचे मूल्यमापन करून त्याचा अतिशयोक्तिपूर्ण अंदाज बांधण्यापेक्षा, भारतीय तत्त्वज्ञानावर याहून मोठा अन्याय दुसरा कोणताही नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानावर करण्यात आलेल्या अनेक अयोग्य टीकांमध्ये जरी सत्याचा एखादा अंश असला, तरी ही टीका अयोग्य आहे, कारण ती अज्ञानावर आधारलेली आहे. आणि हे अज्ञान स्वतः त्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाकडे झालेल्या सर्वसाधारण दुर्लक्षाचा अपरिहार्य परिणाम आहे." गुरुदेवांनी या दुर्लक्षाच्या उदाहरणांचे सविस्तर परीक्षण आणि विवेचन केले. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दुर्लक्षाचे कारण त्यांनी असे सांगितले की भारतीय तत्त्वज्ञानाचे केवळ भाषांतर करण्यात आले आहे; प्रत्यक्षात त्याची 'अर्थनिर्णये' (interpretations), 'परस्परसंबंध' (correlations) आणि 'नवी रचना' (constructions) आवश्यक आहे. ते म्हणाले : "जेव्हा अर्थनिर्णय आणि परस्परसंबंध स्थापित करणे शक्य झाले आहे, तेव्हा नव्या 'रचने'ची वेळ येते. तत्त्वज्ञान जेव्हा नवनिर्मिती करते तेव्हाच ते जिवंत राहते; स्थिर पाण्यात राहू लागले की ते मरून जाते. आणि एखाद्या भारतीय विद्वानाकडून भविष्यात निर्माण होणाऱ्या कोणत्याही नव्या रचनेकडे लक्ष देणे आपल्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारे आहे असे एखाद्या युरोपीय तत्त्वज्ञाला वाटणार नाही. परंतु या नंतरच्या तीन प्रक्रिया—अर्थनिर्णय, परस्परसंबंध आणि रचना—यांसाठी युरोपीय तत्त्वज्ञानाचे सखोल आकलन आवश्यक आहे; आणि संस्कृत विद्वानाला त्या दिशेने स्वतःवर अतिरिक्त भार घेण्याची सामान्यतः इच्छा नसते. आणि म्हणूनच आपल्याला हे विचित्र दृश्य दिसते की युरोपीय तत्त्वज्ञांना भारतीय भाषांतरांमध्ये रस नाही आणि भारतीय विद्वानांना युरोपीय तत्त्वज्ञानात रस नाही." म्हणून युरोपीय आणि भारतीय विद्वानांनी संयुक्तपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ते पुढे म्हणाले, "भारतीय तत्त्वज्ञानात रस घेणाऱ्या भारतीय विद्वानांनी भारतीय पद्धतींचे केवळ भाषांतर करणे थांबवून, युरोपीय विचारांच्या संदर्भात भारतीय तत्त्वज्ञानपद्धतींचे 'अर्थनिर्णय' करणे सुरू केले पाहिजे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा संपूर्ण इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळे आपण जणू नकाशाविना समुद्रात आहोत; आणि जो

कोणी त्या तत्त्वज्ञानाचा संपूर्ण इतिहास प्रथम लिहील, तो या विषयाच्या अभ्यासावर मोठे उपकार करील. ठोस कालक्रमाचा अभाव त्याच्या मार्गातील गंभीर अडथळा असण्याची आवश्यकता नाही. कारण कालक्रम हा कोणत्याही इतिहासाचा महत्त्वाचा घटक असला, तरी निदान तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाच्या बाबतीत तो सर्वांत महत्त्वाचा असणे आवश्यक नाही. तत्त्वज्ञानातील समस्यांचा इतिहास लिहिणे पूर्णपणे शक्य आहे; उदाहरणार्थ, जेनेट आणि सेयाय यांनी युरोपीय तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत तसे केलेले आहे. अशा प्रकारे भारतीय तत्त्वज्ञानाचा 'समस्यांच्या आधारे इतिहास' हा कालानुक्रमिक इतिहासाची जागा घेऊ शकतो."

परस्परसंबंध कसा प्रस्थापित करता येईल हे स्पष्ट करताना गुरुदेवांनी लिहिले:

"भारतीय तत्त्वज्ञान हे युरोपीय तत्त्वज्ञानाइतकेच समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे युरोपीय तत्त्वज्ञानाशी इतके मोठे साम्य आहे हे आपण दाखवून दिल्याशिवाय आपल्या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व समजणार नाही; आणि तोपर्यंत ड्युसन यांच्या, **'भारतीयांनो, आपल्या तत्त्वज्ञानाला धरून राहा'** या शब्दांचे महत्त्वही आपल्याला समजणार नाही."

भारताला जागतिक विचारविश्वात त्याचे योग्य स्थान प्राप्त होऊ शकते का? या प्रश्नाचे उत्तर देताना गुरुदेव म्हणाले : "भारतीय आणि युरोपीय तत्त्वज्ञानांचा परस्परसंबंध प्रस्थापित करणे शक्य आहे. जेव्हा एखादा तत्त्वज्ञानाचा प्लुटार्क भारतीय आणि युरोपीय तत्त्वज्ञानाचे तुलनात्मक मूल्यमापन जगासमोर करील, तेव्हाच भारतीय तत्त्वज्ञानाला जागतिक तत्त्वज्ञानामध्ये त्याचे योग्य स्थान प्राप्त होईल. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा युरोपीय विचारांच्या संदर्भात अर्थनिर्णय करणे हे संस्कृत विद्वानांचे कर्तव्य आहे हे आपण पाहिले आहे. त्यानंतरच युरोपातील तत्त्वज्ञ भारतीय तत्त्वज्ञानात रस घेण्यास सुरुवात करतील." तसेच भारतीय तत्त्वज्ञानाचा संपूर्ण इतिहास अस्तित्वात नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विविध पैलूंचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी अनेक प्रयत्न आवश्यक आहेत.

"लोकांनी बाह्य आवरण भेदून गाभ्यापर्यंत पोहोचावे, भारतीय तत्त्वज्ञानाची पद्धत सोडून त्याच्या आत्म्यापर्यंत पोहोचावे, अशी आमची इच्छा आहे. पद्धतीचा दुराग्रह लोकांच्या मनांना भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या अंतःस्थ अर्थापर्यंत पोहोचण्यापासून परावृत्त करू नये. हा अर्थ समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण आहे, याची आम्ही त्यांना खात्री देतो; जगातील कोणत्याही तत्त्वज्ञानाच्या अर्थाशी त्याची अनुकूल तुलना करता येईल. केवळ अशा प्रकारेच भारतीय तत्त्वज्ञानाचे खरे पुनरुज्जीवन शक्य आहे."

"मानववंशशास्त्रज्ञांनी जगाच्या विचारविश्वातील एक प्रकरण म्हणून भारतीय तत्त्वज्ञानात रस घ्यावा, अशी आमची इच्छा आहे; भारतीय तत्त्वज्ञानाचा युरोपीय विचारांशी संबंध जोडणारे तुलनात्मक तत्त्वज्ञ आम्हाला हवे आहेत; आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचे स्वतःच्या गुणवत्तेसाठी मूल्य जाणणारे सत्यप्रेमी आम्हाला हवे आहेत."

भारतीय तत्त्वज्ञान अशा प्रकारे आपले सामर्थ्यशाली स्थान पुन्हा प्राप्त करू शकते, असे नमूद करून गुरुदेव पुढे सांगतात की, जगातील कोणत्याही प्रस्थापित तत्त्वज्ञानाइतकेच ते श्रेष्ठ आहे. आणि त्याचे सर्वोच्च स्थान व खरे महत्त्व स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "भारतीय तत्त्वज्ञानाचे मूल्यमापन ते मानवाला देऊ शकणाऱ्या उपयोगितेच्या आधारे करण्याची आवश्यकता नाही; सूर्य आपल्याला किती वायू वाचवून देतो यावरून त्याचे मूल्यमापन करता येणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञान कदाचित कोणतीही भाकरी भाजणार नाही; परंतु त्याच्या समकक्ष असलेल्या तत्त्वज्ञानांप्रमाणेच ते मानवाला ईश्वर, स्वातंत्र्य आणि अमरत्व देईल. आपण त्याकडे व्यावहारिक दृष्टिकोनातून पाहण्याचे ठरवले, तरी जगातील इतर कोणत्याही तत्त्वज्ञानाइतकेच ते समाधान देईल, असे आत्मविश्वासाने म्हणता येईल."

भारतीय तत्त्वज्ञानावरील आक्षेपांचे खंडन करून त्याचे खरे मूळ स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी वर विवेचित केलेले सर्व मुद्दे श्री गुरुदेवांच्या साहित्यामध्ये आढळतात. या सर्व चुकीच्या दाव्यांवर गुरुदेवांनी कशी मात केली आणि त्यांच्या महान गुरू श्री भाऊसाहेब महाराजांचे गुरू, श्री निंबर्गी महाराज यांनी प्रवर्तित केलेल्या भारतीय तत्त्वज्ञानातील ईश्वरकेंद्रित बीजाचे पुनरुज्जीवन कसे केले, याचे आता विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

ईश्वरकेंद्रित विचारांच्या पुनरुज्जीवनातील प्रमुख योगदान:

१. "तर्कसंगत गूढानुभववाद" (Rational Mysticism) ची मांडणी

श्रद्धा आणि तर्क यांच्यातील दुवा : पारंपरिक भारतीय ईश्वरकेंद्रित विचारपद्धतीला केवळ दुराग्रह किंवा भावनिक भक्तीवर अवलंबून असल्यामुळे अनेकदा संशयाचा सामना करावा लागला. गुरुदेवांनी 'तर्कसंगत गूढानुभववाद' (Rational

Mysticism) ही संकल्पना मांडली. ईश्वराचा प्रत्यक्ष अनुभव (*अपरोक्ष अनुभूती*) हा अतार्किक किंवा अंधश्रद्धेवर आधारित प्रकार नसून, तर्क आणि अंतर्ज्ञानात्मक अनुभव यांच्या आधारे पडताळता येणारी चेतनेची उच्च अवस्था आहे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. सर्व साधनांना एकत्रित करून त्यांनी ज्ञानमीमांसेचे स्वरूप मांडले.

समग्र ज्ञानमीमांसा (Integral Epistemology) : पारंपरिक भारतीय तत्त्वज्ञान ज्ञानप्राप्तीची अनेक प्रमाणे—उदा. प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शास्त्र—मान्य करते. गुरुदेवांनी या सर्वांचे एकाच प्राथमिक स्रोतामध्ये, म्हणजे प्रत्यक्ष अंतर्ज्ञानात्मक अनुभवात संश्लेषण केले. सत्याशी प्रत्यक्ष संपर्कातूनच सर्व प्रमाणित बौद्धिक मार्गांना त्यांची अंतिम वैधता प्राप्त होते, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. ते म्हणाले : गूढानुभववाद म्हणजे अशी मनोवृत्ती होय, ज्यामध्ये ईश्वराचे प्रत्यक्ष, तात्काळ, स्वतःच्या अनुभवातून आणि अंतर्ज्ञानाने आकलन होते. गूढानुभववाद या अर्थाने समजून घेतला, तर तो एखाद्या गूढ किंवा रहस्यमय घटनेचा अर्थ दर्शवितो असे मानण्याचे कोणतेही कारण नाही, जसे कधी कधी केले जाते. तसेच गूढानुभववादामध्ये ईश्वराचा शांतपणे आनंद घेणे अंतर्भूत आहे... गूढानुभवाच्या अवर्णनीय स्वरूपाचा त्याच्या अंतर्ज्ञानात्मक स्वरूपाशी निकटचा संबंध आहे."

"शांतपणे, समाधानाने, ईश्वरचिंतनाचा आनंद भोगणे, ही कल्पना साक्षात्कारवादात अंतर्भूत आहे. मनुष्याला धारण करता येण्यासारखी हीच उच्चतम वृत्ती, हेच उच्चतम ध्येय होय."

२. "ईश्वराधिष्ठित नैतिकता" (Theonomy) यावर आधारित नैतिक व्यवस्था

स्वायत्ततेपासून ईश्वराधिष्ठिततेकडे: गुरुदेवांनी नैतिक विचारांची पुनर्रचना 'ईश्वराधिष्ठितता' (Theonomy) या त्यांनी दिलेल्या संकल्पनेभोवती केली—नैतिक मूल्ये ही दिव्य नियमांमध्ये रुजलेली असतात आणि ईश्वरी इच्छेशी एकरूप होण्याच्या माध्यमातून त्यांची अनुभूती येते, हे या तत्त्वाचे स्वरूप आहे. मुक्त आणि ईश्वरमग्न संताच्या आनंदमय अवस्थेसाठी त्यांनी 'Beatification' हा नवा शब्द निर्माण केला.

Beatificism : परम सद्गुण आणि नैतिक परिपूर्णता थेट दिव्य आनंदाकडे

(Beatitude) घेऊन जातात, असे त्यांनी प्रतिपादन केले; आणि अशा प्रकारे नैतिक जीवन आणि आध्यात्मिक साक्षात्कार हे एकमेकांपासून वेगळे नसल्याचे दाखवून दिले.

३. भक्ती चळवळीचे गौरवीकरण

गुरुदेव रानडे यांनी मध्ययुगीन संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, बसवेश्वर आणि कबीर यांसारख्या संतांना—गंभीर तात्त्विक विचारवंतांचा दर्जा पद्धतशीरपणे प्राप्त करून दिला.

'Mysticism in Maharashtra' आणि 'Pathway to God in Kannada Literature' सारख्या ग्रंथांमध्ये त्यांनी सिद्ध केले की, प्रादेशिक भाषांतील संतांनी प्राचीन वेद आणि उपनिषदांमध्ये असलेल्या गूढ ईश्वरकेंद्रित तत्त्वज्ञानाला सर्व लोकांसाठी सुलभ आणि प्रत्यक्ष आचरणात आणता येईल अशा साधनेत रूपांतरित केले.

ते म्हणाले: "गूढानुभववाद हा आध्यात्मिक जीवनाचा असा मार्ग की जो संपूर्ण मानवजातीला एकत्र बांधतो. ईश्वरप्राप्तीसाठी विविध तत्त्वज्ञ, ख्रिस्ती, मुस्लिम, जैन, बौद्ध, वैष्णव किंवा लिंगायत काय प्रतिपादन करतात, एवढेच केवळ जाणून घेणे आपल्यासाठी पुरेसे नाही; तर या तत्त्वज्ञानांच्या आणि धर्मांच्या पाठीमागे काय आहे, याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. तेव्हा आपण समजू शकतो की, मूलतः त्या सर्वांमध्ये एकाच प्रकारची आध्यात्मिक शिकवण व्यापून राहिलेली आहे. माझ्या 'Mysticism in Maharashtra' (१९३३) आणि 'Pathway to God in Hindi Literature' (१९५४) या ग्रंथांमध्ये मी हे स्पष्ट केले आहे. कर्नाटकातील गूढानुभववादाच्या अभ्यासाद्वारेही मी हाच सिद्धांत पुष्ट करणार आहे."

४. पूर्व आणि पश्चिम विचारांचा समन्वय

कांट, हेगेल, प्लोटिनस आणि स्पिनोझा यांसारख्या पाश्चात्त्य विचारवंतांचा सखोल अभ्यास करून गुरुदेव रानडे यांनी पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाशी समान पातळीवर संवाद साधला. पाश्चात्त्य आधिभौतिक तत्त्वज्ञानाचा आणि भौतिकशास्त्र व जीवशास्त्रातील आधुनिक वैज्ञानिक शोधांचा अंतिम प्रवास प्राचीन भारतीय ऋषींनी ओळखलेल्या

त्याच आध्यात्मिक वास्तवाकडे जाऊन मिळतो, हे त्यांनी दाखवून दिले.

५. ईश्वरकेंद्रित दृष्टिकोनातून अभिजात शास्त्रग्रंथांचे पुनर्विवेचन

गुरुदेवांनी भारतातील मूलभूत ग्रंथांचे पुनर्मूल्यांकन करून त्यांचे अंतिम ध्येय—ईश्वर-साक्षात्कार (आत्मसाक्षात्कार)—अधोरेखित केले.

१. उपनिषदे: 'A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy' ग्रंथामध्ये त्यांनी दाखवून दिले की उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान केवळ अमूर्त बौद्धिक अद्वैतवादामध्ये संपत नाही, तर परमात्म्याशी एकरूप, अनुभवरूप ऐक्यामध्ये त्याची परिणती होते. याची उत्पत्ती स्पष्ट करताना त्यांनी लिहिले : "मी उपनिषदांचा अभ्यास १९१५ पूर्वीच बराच आधी सुरू केला ; परंतु १९१५ मध्येच आधुनिक विचारांच्या संदर्भात उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानाचे सादरीकरण करण्याची कल्पना प्रथम माझ्या मनात आली. फार काळ लोटण्यापूर्वीच मला हे जाणवले की उपनिषदांमध्ये तत्त्वज्ञानाची केवळ एकच पद्धती नाही, तर एकापेक्षा एक वर चढत जाणाऱ्या आल्प्स पर्वतरांगांप्रमाणे तत्त्वज्ञानाच्या अनेक पद्धती आहेत; आणि त्यांची परिणती अशा परमवास्तवाच्या दृष्टिकोनात होते, जो पाश्चात्त्य जगातील समकालीन तत्त्वज्ञांच्या पूर्ण विचारास पात्र आहे. हा उद्देश समोर ठेवून आणि उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान पाश्चात्त्य मनाला समजण्यास सुलभ व्हावे यासाठी, पाश्चात्त्य विचारांच्या पद्धतीनुसार त्याचे सादरीकरण करण्याची योजना मी धाडसाने आखली, जेणेकरून त्या पद्धतीनुसार विचार करण्याचे प्रशिक्षण घेतलेल्या लोकांना ते समजण्यास आणि त्याचे मूल्य जाणण्यास सुलभ जावे."

२. भगवद्गीता: 'The Bhagavad-Gita as a Philosophy of God-Realisation' ग्रंथामध्ये त्यांनी गीतेला केवळ नैतिक कर्तव्यावरील ग्रंथ (कर्मयोग) किंवा बौद्धिक वादविवाद यांपुरते मर्यादित न ठेवता, ईश्वरकेंद्रित भक्ती आणि दिव्य आनंदाशी ऐक्य प्राप्त करण्यासाठीचा व्यावहारिक मार्गदर्शक ग्रंथ म्हणून तिचे महत्त्व उंचावले.

त्यांच्या स्वतःच्या साहित्यामध्ये आणि त्यांच्या स्वतःच्या शब्दांमध्ये त्यांच्या सर्व उत्क्रांत होत गेलेल्या विचारांची आणि त्यांच्या विकासाची रूपरेषा आपल्याला दिसते.

पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून भारतीय संतांच्या ज्ञानाचे सादरीकरण

'A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy' या महान ग्रंथाच्या प्रस्तावनेमध्ये गुरुदेवांनी पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून आणि भाषेतून सर्व भारतीय संतांचे ज्ञान सादर करण्यामागील आपला हेतू स्पष्टपणे मांडला आहे. या विवेचनामध्ये त्यांनी अनेक पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञांनी उपनिषदांविषयी आणि भारतीय विचारांविषयी बाळगलेल्या पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोनाचे सखोल खंडन करून भारतीय तत्त्वज्ञानामध्ये अंतर्भूत असलेल्या दिव्य साक्षात्काराच्या परम आनंदाचे उदाहरणांसह सखोल विवेचन केले आहे.

हे ज्ञान जगासमोर मांडण्यासाठी त्यांनी 'Academy of Comparative Philosophy and Religion' (अध्यात्म विद्यापीठ) ची स्थापना केली आणि तिचे मूलभूत उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे स्पष्टपणे मांडले ते असे:

> "पंथ, जात, राष्ट्र किंवा वंश यांतील भेद लक्षात न घेता, सर्व तात्त्विक आणि धार्मिक ज्ञान हे अकादमीच्या कार्यक्षेत्रात आले पाहिजे. अकादमीच्या कार्याला प्रेरणा देणारी वैश्विक दृष्टी तिच्या माहितीपत्रकाच्या प्रस्तावनेतील पुढील उद्धरणातून स्पष्ट होऊ शकते : 'विशिष्ट गोष्टींच्या मध्यभागी असलेल्या वैश्विक तत्त्वाचा, परिवर्तनाच्या मध्यभागी असलेल्या अपरिवर्तनशील तत्त्वाचा शोध घेण्याची समस्या ही प्रत्येक द्रष्ट्या मनुष्याचे—तो तत्त्वज्ञ असो किंवा राजपुत्र—लक्ष वेधून घेणारी समस्या राहिली आहे... ज्ञानाच्या वाढीसोबत काळाच्या ओघात प्रचंड प्रगती झाली आहे. वैज्ञानिक शोधांनी मानवाच्या वारशात अमाप भर घातली आहे. जुनी व्यवस्था बदलली असून तिची जागा नवीन व्यवस्थेने घेतली आहे. तरीही मानवी जीवनाचे ध्येय तसेच त्याच्या प्राप्तीचे साधन पूर्वीप्रमाणेच राहिले आहे. निःसंशयपणे, आजही ईश्वराचा शोध हीच सर्वोच्च समस्या आहे आणि आपल्या आध्यात्मिक जीवनाचे तात्त्विक समर्थन आजही तितकेच आवश्यक आहे, जितके ते शेकडो वर्षांपूर्वी होते... "अभ्यासाचा मुख्य विषय तत्त्वज्ञान आणि धर्म असावा," किंवा "परम तत्त्वाच्या मानवी शोधाला तात्त्विक पाया प्रदान

करणे" हा असावा. आपल्या धार्मिक आकांक्षा आणि आध्यात्मिक उपलब्धी यांना तर्कसंगत समर्थन मिळावे, यासाठी आपण वास्तवाकडे पाहण्याचा तात्त्विक दृष्टिकोन आणि श्रद्धांचा अनुभवाधिष्ठित अभ्यास यांचा समन्वय केला पाहिजे."

हेच उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी तत्त्वज्ञान आणि धर्म अकादमीची स्थापना करण्यात आली. त्यांनी 'The Indian Philosophical Review' हे त्रैमासिकही सुरू केले. अकादमीचे आणखी एक उद्दिष्ट म्हणजे भारतीय आणि पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानावरील ग्रंथ प्रकाशित करणे. प्रा. रानडे यांनी प्रकाशनावर भर दिला, कारण त्यांच्या मते प्रकाशित ग्रंथ अधिक टिकाऊ असतात. त्यांनी स्पष्ट आणि अचूक परिभाषेवर भर दिला. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा अर्थ पाश्चात्त्य विचारांच्या भाषेत स्पष्ट केला जावा अशी त्यांची इच्छा होती, जेणेकरून भारतीय तत्त्वज्ञानातील आणि गूढानुभववादातील रत्ने लपून राहू नयेत. आज व्यापकपणे मान्य असलेल्या अचूक तांत्रिक परिभाषेचे महत्त्व प्रा. रानडे यांनी अर्धशतकापेक्षाही अधिक काळापूर्वीच ओळखले होते हे विशेष उल्लेखनीय आहे. माहितीपत्रकाच्या प्रारंभी त्यांनी निरीक्षण केले, *"युरोपीय आणि भारतीय तत्त्वज्ञानात जे काही मूल्यवान आहे, त्यांचा समन्वय करण्याचा अकादमी प्रयत्न करील आणि भविष्यासाठी विचाररचना सादर करू शकेल, अशी आपण आशा करू या. त्यांच्या मौलिकतेमध्ये आणि त्यांच्या ईश्वरकेंद्रित पायामध्येच भारताच्या आध्यात्मिक राष्ट्र म्हणून असलेल्या आशेचा आधार असू शकतो."*

या उद्देशाचा एक भाग म्हणून त्यांनी १९१८ मध्येच भारतीय तत्त्वज्ञानाचा विश्वकोशात्मक इतिहास लिहिण्याची एक व्यापक योजना तयार केली; आणि अशा प्रकारे भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास भारतीयांनीच लिहिण्याचे दीर्घकाळ प्रलंबित असलेले कार्य हाती घेतले. तत्त्वज्ञान आणि धर्म या दोन्हींचा योग्य विचार करून, संस्कृत आणि आधुनिक भारतीय भाषांमध्ये लिहिलेल्या आस्तिक आणि नास्तिक अशा दोन्ही पद्धतींचा समावेश असलेल्या या प्रस्तावित कार्याच्या योजनेकडे पाहिल्यावर, भारतीय तत्त्वज्ञानाचा पद्धतशीर इतिहास लिहिण्याच्या कार्यात एका नवजागरणाची चाहूल त्यातून लागते, याची आपल्याला खात्री पटते. पूर्व आणि पश्चिम या दोन्ही जगांतील तात्त्विक आणि धार्मिक समस्यांवर आधारित सोळा खंड प्रकाशित करण्याची आणखी एक योजनाही तयार करण्यात आली होती.

दोन्ही योजनांची शीर्षके पुढीलप्रमाणे आहेत:

आठ खंडांची योजना

१. उत्पत्ती
२. सर्जनशील कालखंड
३. संश्लेषणाचा कालखंड
४. मतभेदाचा स्वर
५. पुनर्रचनेचा कालखंड
६. परमोच्च टप्पा
७. गूढानुभववाद
८. आधुनिक प्रवाह

सोळा खंडांची योजना

१. ईश्वराकडे जाणारा मार्ग
२. युरोपीय विचारांचे अलीकडील प्रवाह
३. ॲरिस्टॉटलचे आधिभौतिक तत्त्वज्ञान
४. आधिभौतिक तत्त्वज्ञानाच्या समस्या
५. ईश्वराच्या शोधातील धर्म
६. ख्रिस्ती धर्माचा गूढानुभववादी पाया
७. ईश्वराकडे जाणारा वैज्ञानिक दृष्टिकोन
८. ईश्वराधिष्ठित राज्यव्यवस्थेची तत्त्वे
९. भारतीय तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा
१०. उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानाचा रचनात्मक सर्वेक्षण
११. बौद्ध धर्माचे चिकित्सक सर्वेक्षण
१२. भगवद्गीतेचे तत्त्वज्ञान
१३. पाश्चात्त्य विचारांच्या संदर्भातील वेदान्त
१४. भारतीय गूढानुभववाद
१५. भारतीय विचारांचे समकालीन प्रवाह
१६. निबंध आणि परीक्षणे.
(यांपैकी काही ग्रंथ प्रकाशित झाले)

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विश्वकोशात्मक इतिहासाच्या या योजनेचे लोकमान्य टिळकांनी

पुरेसे स्वागत केले आणि तिची प्रशंसा केली होती. सप्टेंबर १९१८ मध्ये गुरुदेव, डॉ. एस. के. बेलवलकर आणि डॉ. एन. जी. सरदेसाई हे लोकमान्य टिळकांना भेटण्यासाठी गेले त्या वेळी लोकमान्य इंग्लंडच्या प्रवासाच्या तयारीमध्ये मग्न होते. तरीही भारतीय तत्त्वज्ञानाचा व्यापक इतिहास लिहिण्याच्या या कार्याबद्दल त्यांना इतकी उत्कटता होती की त्यांनी प्रस्तावित आराखड्यावर चर्चा करण्यासाठी सहा तास खर्च केले. हे कार्य पूर्णत्वास नेण्याचा त्यांनी त्यांना आग्रह केला. शिवाय त्यांनी त्यांना आशीर्वाद देताना सांगितले : "भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास लिहिणे ही एक महान राष्ट्रीय सेवा आहे आणि हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी तुम्ही पूर्णपणे सक्षम आहात." राजकारणात प्रवेश केला नसता तर हे महान कार्य आपण स्वतः हाती घेतले असते, असेही त्यांनी नमूद केले.

या अभ्यासाचे महत्त्व अत्यंत नेमकेपणाने गुरुदेवांनी सांगितले ते असे :

"आज विसाव्या शतकात, आणखी बाराशे वर्षे उलटून गेल्यानंतर, पाश्चात्त्य संस्कृती आणि पाश्चात्त्य संस्कारांच्या प्रभावाखाली, आधुनिक विज्ञानाच्या अमर्याद प्रगतीने आणि जगातील तत्त्वज्ञान व धर्मांच्या सर्वांगीण अभ्यासाने समर्थित अशा स्थितीत, आपण भारती लोक—उपनिषदकालीन आपल्या पूर्वजांनी आपल्यासाठी ठेवलेल्या महान आध्यात्मिक पूर्वेचे वारसदार—एका अत्यंत कठीण समस्येसमोर उभे आहोत. ती समस्या म्हणजे आत्मानुभवाच्या शाश्वत सत्यांच्या आधारावर आपण मांडू शकणाऱ्या कोणत्याही विचाररचनेमध्ये गूढानुभववाद आणि बौद्धिकतावाद यांचा असा समन्वय करणे की, विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांच्या मागण्यांचा सुसंवादी मिलाफ त्यामध्ये साधला जावा; आधुनिक विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे वास्तवाविषयीचा आपला तात्त्विक दृष्टिकोन विचलित होऊ नये, उलट त्याला आधार मिळावा; आणि आपले वैज्ञानिक तसेच तात्त्विक दृष्टिकोन अशा प्रकारे ईश्वराच्या गौरवाकडे निर्देश करणारे ठरावेत की 'निसर्गाच्या साखळीतील सर्वोच्च दुवा ज्युपिटरच्या आसनाच्या पायाशी बांधलेला आहे' असेच दिसून यावे. लेखक असे मानतो की उपनिषदे आपल्याला वास्तवाचे असे स्वरूप देण्यास समर्थ आहेत, जे मानवी जीवनाच्या वैज्ञानिक, तात्त्विक तसेच धार्मिक आकांक्षा पूर्ण करू शकेल; कारण ते आपल्याला अशा वास्तवाचे दर्शन घडवतात, ज्याला प्रत्यक्ष, प्रथमपुरुषी, अंतर्ज्ञानात्मक आणि

गूढानुभवाच्या आधारे मिळालेला अनुभव पुष्टी देतो. अशा अनुभवाला कोणतेही विज्ञान खोडून काढू शकत नाही; सर्व तत्त्वज्ञान आपल्या प्रयत्नांचे अंतिम ध्येय म्हणून ज्याकडे निर्देश करू शकते; आणि धर्माच्या विविध रूपांमध्ये अंतर्भूत असलेले ते एकाच वेळी असे आंतरिक सत्य आहे, असे दिसून येते—ज्या धर्मरूपांमध्ये केवळ एकमेकांमध्ये एकरूप होऊ न शकल्यामुळे भांडण होते."

अशाप्रकारे जगभर ईश्वरी प्रेमाचा प्रसार करणे या अत्युच्च भूमिकेवरून गुरुदेवांनी पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाच्या व त्या भाषेच्या पार्श्वभूमीवर साक्षात्कार मार्ग प्रतिपादला आहे.

गुरुदेव हे महानतम संत आहेत. त्यांचे वर्णन त्यांच्याच शब्दांत सर्वोत्कृष्ट प्रकारे करता येईल : "जेथे जेथे व जेव्हा जेव्हा ईश्वराचा संदेश प्रसृत करणे शक्य आहे, तेथे तेथे व तेव्हा तेव्हा तो प्रसृत करणे, हेच अशा साक्षात्कारी पुरुषाचे कर्तव्य उरते व ठरते. **'एक ईश्वर, एक विश्व, एक मानवता'**, हा त्यांच्या आचाराचा आधारभूत सिद्धांत असावा. ईश्वराधिष्ठित विश्वबंधुत्व हेच त्याचे ब्रीदवाक्य असले पाहिजे. ईश्वर एकच आहे, तो सर्वत्र भरलेला आहे, हा साक्षात्कार ज्याला झाला आहे, तो पुरुष, ईश्वराच्या ऐश्वर्याचे जगाला ज्ञान द्यावे, इतकेच नव्हे तर ईश्वराच्या ऐश्वर्याची जगाला प्राप्ती व्हावी, या एकाच कार्याला आपल्याला वाहून घेतल्याशिवाय राहणार नाही."

|| राजाधिराज सद्गुरूनाथ महाराज की जय ||

– डॉ. वैशाली प्रशांत पाटील
चिपळूण
मोबाईल क्र. +९१ ९९६०६८७५०६

गुरुदेव डॉ. रा. द. रानडे यांची व्याख्याने आणि सार्वजनिक सहभाग

संक्षिप्त परिचय:

श्री गुरुदेवांच्या निवडक व्याख्यानांचा, प्रवचनांचा आणि तत्त्वज्ञानविषयक संवादांचा अभ्यास करून, त्यांच्या मूलभूत विचारविषयांवर, त्यांच्या प्रभावावर आणि श्रोत्यांनी त्यांना दिलेल्या प्रतिसादावर प्रकाश टाकण्याचा या लेखाद्वारे प्रयत्न करण्यात आला आहे. गुरुदेवांनी परमार्थाचा प्रसार करण्यासाठी आपले संपूर्ण जीवन समर्पित केले. या लेखात १९१५ ते १९५६ कालखंडातील, बंगलोर, अमळनेर, पुणे, हुबळी, आळंदी, धारवाड, नागपूर, कलकत्ता, अहमदाबाद, अलाहाबाद, बेळगावी, सांगली, नवी दिल्ली, विजापूर, जमखंडी, गदग या प्रमुख शहरांमधील त्यांच्या प्रवासाचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ज्या आध्यात्मिक विषयांवर ते विवेचन करीत असत, त्यांच्याविषयी त्यांना खरी आणि अंतःकरणपूर्वक भक्ती होती, याचा प्रत्यय येतो. केवळ बोलण्यासाठी ते कधीही बोलत नसत. ते नेहमी अत्यंत गाढ आणि प्रामाणिक तळमळीने बोलत असल्यामुळे, त्यांचे शब्द त्यांच्या श्रोत्यांच्या हृदयाला खोलवर स्पर्श करीत असत. भक्तीने त्यांचे विचार, स्वप्ने आणि त्यांचे संपूर्ण अस्तित्व व्यापून टाकले होते. विशेषतः त्यांच्या उत्तरकालीन काही भाषणांमध्ये ती भक्ती सतत अभिव्यक्त होते, इतकी की त्यांनी एकही शब्द उच्चारण्यापूर्वीच श्रोत्यांना त्या भक्तीची अनुभूती येत असे.

संत ज्ञानेश्वरांच्या शब्दांमध्ये किंचित बदल करून: **"शब्द पाठीं अवतरे। कृपा आधीं"** ॥ (१३.२६३) ("कृपेनंतरच शब्द प्रकट होतात") गुरुदेवांच्या वक्तृत्वाचे सुंदर वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल :**"शब्द पाठीं अवतरे। भक्ती आधीं"**

("भक्तीनंतरच शब्द प्रकट होतात.")

या लेखाचा शेवट काही महत्त्वाच्या निष्कर्षांनी केला आहे.

अ) जुलै १९१५, बंगलोर:
विषय – 'उपनिषदिक तत्त्वज्ञान'

बंगलोर येथे संस्कृत अकादमीच्या स्थापनेच्या वेळी बडोद्याचे महामहिम सयाजीराव गायकवाड

महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली ही व्याख्याने देण्यात आली. उपनिषदांच्या विचारधारेतील सर्व प्रमुख मुद्द्यांचा त्यांच्या संपूर्ण तात्त्विक क्रमाने, संक्षिप्त परंतु अत्यंत सुदृढ अशा परिप्रेक्ष्यात या व्याख्यानांमधून आढावा घेण्यात आला. गुरुदेवांच्या 'Constructive Survey of Upanishadic Philosophy' या प्रसिद्ध ग्रंथासाठी या व्याख्यानांनी मूलभूत सामग्री पुरवली.

गुरुदेवांनी एकदा आपल्या निकटवर्तीय सहकाऱ्याशी असे व्यक्त केले होते की "ज्याची सत्यत्या मी माझ्या स्वतःच्या अनुभवातून पडताळून पाहू शकत नाही असे या ग्रंथामध्ये काहीही मी लिहिलेले नाही,"

बंगलोरमध्ये या व्याख्यानांना मोठी प्रशंसा मिळाली. श्री महाराजांनी असा सल्ला दिला की, "ही व्याख्याने इंग्रजीत तसेच स्थानिक भाषांमध्ये मुद्रित करून त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर वितरण करण्यात यावे, जेणेकरून त्यातून दिलेले ज्ञान व्यापक प्रमाणावर उपलब्ध होऊ शकेल."

ब) डिसेंबर १९२८, नागपूर आणि एप्रिल १९५४, राष्ट्रपती भवन, नवी दिल्ली:
विषय – 'The Sublime and the Divine: A Study in Comparative Thought'

प्रारंभी नागपूर विद्यापीठाच्या (किंखेडे व्याख्यानमालेअंतर्गत) तीन व्याख्याने देण्यात आली. त्यानंतर अलाहाबाद आणि दिल्ली येथे त्यांची संख्या आठपर्यंत वाढविण्यात आली. अंतिम व्याख्यान १६ एप्रिल १९५४ रोजी राष्ट्रपती भवनात, डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्या अध्यक्षतेखाली देण्यात आले.

भगवद्गीतेवरील 'The Bhagavadgītā as a Philosophy of God

Realisation' या अभिजात ग्रंथासाठी या व्याख्यानांनी मूलभूत सामग्री पुरवली. या ग्रंथामध्ये गुरुदेव ठामपणे म्हणतात : "ईश्वर-साक्षात्कार ही भगवद्गीतेची अपूर्वता, तिचे नावीन्य किंवा तिचे सर्वोच्च योगदान आहे."

राष्ट्रपती भवनातील गुरुदेवांच्या व्याख्यानानंतर मा.राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी गुरुदेवांची अत्यंत गौरवपूर्ण प्रशंसा केली. आपल्या अभिप्रायाचा शेवट त्यांनी पुढील शब्दांत केला : "अत्यंत उन्नत करणारे भाषण ऐकण्याचा आम्हाला आनंद मिळाला."

१९४९ मध्ये भारताच्या संविधान सभेचे सदस्य असलेले श्री. शंकरराव देव हे त्यावेळी श्रोत्यांमध्ये उपस्थित होते. त्यांनीही आपले निरीक्षण पुढील शब्दांत व्यक्त केले : "माझे कान व्याख्यान ऐकत होते, परंतु माझे डोळे त्यांच्या चेहऱ्यावर स्थिर झाले होते आणि त्या व्याख्यानापेक्षाही मला त्याचा अधिक आनंद मिळत होता. कारण केवळ त्यांचा चेहरा पाहिल्यानेच मला जाणवले की, हाँ असा मनुष्य आहे जो विश्वात्म्याशी एकरूप झालेला आहे. अशा पुरुषांच्या मुखमंडलाकडे—विशेषतः त्यांच्या डोळ्यांकडे—पाहिल्यावर आपल्याला सहज अशी अनुभूती येते की, ते या जगात सामान्य जीवन जगताना दिसत असले तरी प्रत्यक्षात ते एका पूर्णपणे वेगळ्या जगात वास करीत असतात."

क) डिसेंबर १९३७, नागपूर:

विषय :भारतीय तत्त्वज्ञान" काँग्रेसच्या १३व्या अधिवेशनाचे अध्यक्षीय भाषण
गुरुदेवांनी अत्यंत नम्रतेच्या स्वरात आपल्या भाषणाची सुरुवात केली ती अशी

"तत्त्वज्ञान काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीने माझा जो सन्मान केला आहे, तो माझ्यासाठी खूप मोठा आहे. मी माझ्या परीने नम्रपणे कार्य करणारा एक मनुष्य आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान काँग्रेसच्या या तेराव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद भूषविण्यासाठी मला आमंत्रित केल्याबद्दु या तत्त्वज्ञान काँग्रेसच्या आयोजकांचा खरोखरच अत्यंत ऋणी आहे. हा सन्मान सर्वांच्या वाट्याला येत असतो आणि या वर्षी त्या सन्मानाच्या क्रमामध्ये माझाही सहभाग आहे. केवळ याच नात्याने मी आज तुमच्यासमोर उभा आहे."

या भाषणात श्री गुरुदेवांनी अलीकडील वैज्ञानिक संशोधनाच्या, विशेषतः भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र आणि न्यूरोलॉजी या क्षेत्रांतील संशोधनाच्या संदर्भांसह आपले 'आत्मतत्त्वाचे तत्त्वज्ञान' (philosophy of spirit) विशद केले. त्यांनी

'स्पिरिटॉन' (spiriton) हा शब्द प्रचलित केला, जो ज्ञानेश्वर आणि इतर संतांनी वापरलेल्या 'बिंदुले' या शब्दाशी अनुरूप आहे. श्री गुरुदेवांनी बुद्धी आणि भावना, ज्ञान आणि भक्ती यांच्यामधील परिपूर्ण सुसंवाद आणि सहकार्याची आवश्यकता व महत्त्व अधोरेखित केले. शेवटी, त्यांच्या 'एक देव, एक जग, एक मानवताधर्म' या दृष्टिकोनाशी सुसंगतपणे ते असे निरीक्षण नोंदवतात की, मानवजात जेव्हा आध्यात्मिक तत्त्वाला ओळखेल, तेव्हाच जगामध्ये शांती आणि सुसंवाद प्रस्थापित होऊ शकेल.

ड) ऑगस्ट १९४७, अहमदाबाद:
विषय – गांधीजींमधील आध्यात्मिक जागृती

ही व्याख्याने दि. ६, ७ आणि ८ ऑगस्ट रोजी त्यांनी दिली, भारताच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाच्या अशा एका घटनाप्रधान आठवड्यात. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी येणाऱ्या स्वातंत्र्यदिनाच्या आगमनाची संपूर्ण राष्ट्र आतुरतेने वाट पाहत होते. त्यावेळी श्री गुरुदेवांनी अधोरेखित केले की "महात्मा गांधी केवळ अहमदाबादसाठीच नव्हे, तर संपूर्ण भारतासाठी आणि जगासाठीही प्रथम श्रेणीचे एक तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व आहेत. त्यांच्या जीवनाचे एकमेव ध्येय संपूर्ण मानवजातीला एका अशा ध्वजाखाली एकत्र आणणे हे आहे, ज्याला आपण 'एक देव, एक जग, एक धर्म' असे म्हणू शकतो."

ई) एप्रिल १९४७, पुणे:
विषय – ज्ञानेश्वर (कौशिक व्याख्यानमाला)

हा मजकूर त्यांच्या चरित्रातून रूपांतरित केलेला उतारा आहे. हे चरित्र मूळतः मराठीत लिहिले गेले होते आणि त्यामध्ये त्यांच्या या व्याख्यानाचा संदर्भ देण्यात आला आहे. "मायक्रोफोनमधून बोलताना त्यांनी अत्यंत गाढ भक्तीच्या स्वरात सुरुवात केली. ते म्हणाले, 'या वैज्ञानिक उपकरणाद्वारे बोलण्याची मला सवय नाही; (परंतु विज्ञान हे केवळ ईश्वराच्या निर्मितीशी संबंधित असल्यामुळे), यातून प्रसारित होणारा संदेश संपूर्ण जगापर्यंत पोहोचणारच आहे."... व्याख्यानाच्या या सुरुवातीमुळे सभागृहात आदराची भावना किती वेगाने भरून राहिली असेल, याची सहज कल्पना करता येते..

फ) डिसेंबर १९५१, सांगली:

विषय – श्री. गंगाधरराव देशपांडे यांच्या भाषणाला दिलेला प्रतिसाद

"ईश्वर-साक्षात्कार हा केवळ दीर्घकाळ केलेल्या साधनेवर अवलंबून नसतो. पंचवीस कोटी वेळा नामजप केल्यानंतर आपल्याला ईश्वराचे दर्शन होईलच याची खात्री आपण देऊ शकत नाही. ईश्वर-साक्षात्कारासाठी हृदयाची कोमलता आणि त्याची तीव्र भूक आवश्यक आहे. जेव्हा हे दोन्ही उपस्थित असतात, तेव्हा ईश्वर जवळ असतो. या प्रगत अवस्थेत गंगाधररावांच्या हृदयातील कोमलता आणि तळमळ खरोखरच विलक्षण आणि अद्वितीय आहे. वृद्धावस्थेत अशी कोमलता क्वचितच आढळते आणि जिथे ती अस्तित्वात आहे, तिथे ईश्वर दूर नाही."

ग) जुलै १९५६, जमखंडी:

विषय – अमृतमहोत्सवाच्या (७०वा वाढदिवस) निमित्ताने मान्यवर वक्त्यांच्या विविध भाषणांनंतर गुरुदेवांचा प्रतिसाद

"जो देवाचे गुप्त रूप दाखवून देतो तो गुरु, अशी गुरु या शब्दाची व्याख्या माझे गुरु करीत. गुरु हा देवाच्या गुप्त रूपाशी ऐक्य पावलेला असतो."

('Mysticism in Maharashtra' या त्यांच्या ग्रंथातील उताऱ्यांवर आधारित)

ज्याला देवाचे प्रत्यक्ष दर्शन घडवून देता येते, त्यालाच आपण आपला गुरु म्हणावे. जो व्यक्तिगत आत्मा आणि विश्वात्मा यांना एकरूप करतो, त्यालाच गुरु म्हणण्याचा अधिकार आहे.

ह) डिसेंबर १९५६, गदग:

विषय – देवाचे नाम (गुरुदेवांचे शेवटचे सार्वजनिक व्याख्यान)

या व्याख्यानाच्या अध्यक्षस्थानी स्वामी सदाशिवानंद होते. संत शरीफसाहेबांनी रचलेल्या 'इदे ब्रह्मज्ञान नोडिको' या कन्नड आध्यात्मिक गीतावर गुरुदेवांनी विवेचन केले. त्याचा साधारण अर्थ असा आहे : 'देवाच्या नामाचा उच्चार हेच ब्रह्मज्ञान आहे.'

त्यांनी एकदा आपल्या एका निष्ठावान शिष्याला, डॉ. एन. एस. परिपात्यदार यांना असे सांगितले होते की "हे गीत ग्रामोफोनवर ध्वनिमुद्रित करा आणि सर्वत्र त्याचा

प्रसार करा. अगदी ग्रामीण लोकांनाही त्याचा अर्थ समजला पाहिजे."

महत्त्वाचे निष्कर्ष:

परमार्थाचा प्रसार करताना श्री गुरुदेवांनी मुख्यतः पुढील बाबींवर भर दिला:

- त्यांचा स्वतःची प्रचीती
- मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय—स्वतःसाठी आणि इतरांसाठी ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेणे.
- बुद्धी आणि भावनेचा—ज्ञान आणि भक्तीचा—समन्वय.
- "एक देव, एक जग, एक मानवता" या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार.
- ईश्वर-साक्षात्कारासाठी आवश्यक पूर्वतयारी : हृदयाची कोमलता आणि त्यासोबत असलेली तीव्र आध्यात्मिक भूक विकसित करणे.
- आध्यात्मिक गुरूची खरी भूमिका स्पष्ट करणे.
- ईश्वराच्या नामस्मरणाचे आध्यात्मिक महत्त्व स्पष्ट करणे.

त्यांच्या सर्व कार्याचे यथार्थ वर्णन ज्ञानेश्वरीतील वारंवार उद्धृत केल्या जाणाऱ्या पुढील ओवीने करता येईल: "तरि झडझडोनि वहिला निघ।इये भक्तीचिये वाटेलाग॥जिया पावसी अव्यंग। निजधाम माझें॥ ९.५१६" (*ज्ञानेश्वरी*)

– भूषण गोखले
ई-मेल : Gokhale.bhushan@gmail.com

निष्काम कर्म म्हणजे काय? ध्यान-भजन करतो, पण त्यामुळे काहीतरी लाभ होईल असा हेतू असतो. व्यवहार घडतो आहे. पण भगवंताचे म्हणणे तुम्ही निष्काम-वृत्तीने करा. त्याच्यापर्यंत तुम्ही जर पोहोचलात, तर पुन्हा मागण्याची गरज नाही.

– श्री निसर्गदत्त महाराज

पूज्य श्री गुरुदेव रानडे यांचा साधनमार्ग

प.पू.श्री निंबरगी महाराजांनी ज्याचा पाया रचला आणि श्री गुरुदेवांनी ज्यावर कळस चढविला, त्या निंबरगी संप्रदायाचा मूळ गाभा म्हणजे परमेश्वराचे प्रत्यक्ष दर्शन. त्यानुसार आत्मसाक्षात्कार करून घेणे हे मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय आहे. असे प्रत्यक्ष ईश्वरस्वरूप होण्याचे एकमेव साधन म्हणजे परम कृपाळू सद्गुरूंनी शिष्याला दिलेले सबीज नाम आणि त्याचा साधनमार्ग, म्हणजे त्या नामाचे अनन्य भावाने केलेले अखंड नामस्मरण होय.

तर, या साधन मार्गाची सुरुवातच सद्गुरूंपासून होते. सद्गुरूंचे स्वरूप, त्यांची लक्षणे व त्यांचे कार्य याचा विचार प्रथम साधन मार्गात करावा लागतो. त्यानंतर साधनाचा मुख्य गाभा जे नाम, या नामाचे महत्त्व, त्याची शक्ती हा विचार येतो. साक्षात्कारमार्ग म्हणजे सद्गुरुकृपेने मिळालेल्या सबीज नामाच्या साहाय्याने ध्यान. हे सबीज 'नाम' कोणते? तर सद्गुरूंनी अतिउच्च आध्यात्मिक पातळीवरून आणलेले व शिष्यापर्यंत पोहचवलेले. हे नाम वरच्या पातळीवरून अर्थात सद्गुरूंच्या अतींद्रिय अनुभवातून येते. हे नाम सबीज असते, कारण साधन एका विशिष्ट अवस्थेला पोचले की या नामामुळे परमेश्वराच्या इतर नामांचा साक्षात्कार होतो; यालाच 'नामाला नाम' होणे असे निंबरगी संप्रदायात म्हणतात. असे नाम सद्गुरुंच्या उपदेशानंतर शिष्याच्या मनामध्ये channelise होते. यानंतर विचार येतो तो ध्यानाच्या प्रक्रियेचा.

वरीलपैकी सद्गुरू आणि नाम या दोन्हीही गोष्टी आपल्याला पूर्वसुकृतामुळे अनायासे मिळालेल्या आहेत. मात्र तिसरी महत्त्वाची गोष्ट, जी ध्यानप्रक्रिया, ही काही मिळत नसते. ती साधायची असते. ती कशी साध्य करायची याचे उत्कृष्ट विश्लेषण श्रीगुरुदेवांनी जवळ जवळ त्यांच्या सर्वच ग्रंथात केले आहे. Pilgrimage किंवा

Methodology of Meditation या शीर्षकांखाली श्रीगुरुदेवांनी 'Pathway to God in Hindi literature and Pathway to God in Kannada literature', तसेच 'Bhagavad Gita as a Philosophy of God Realisation' या ग्रंथांमधून ही ध्यानप्रक्रिया आपल्याला शिकवली आहे. तीच आपल्याला स्पष्ट करून घ्यायची आहे.

श्रीगुरुदेवांच्या 'Bhagvadgita as a Philosophy of God Realization' या ग्रंथात जी ध्यानप्रक्रियेची मांडणी केली आहे, त्याचा आधार घेऊन त्यांच्या इतर ग्रंथांतील विचारही त्या त्या मथळयाखाली विचारात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या ग्रंथात त्यांनी तीन मथळयांखाली ही प्रक्रिया आपल्याला सांगितली आहे.

ध्यानाचे, चिंतनाचे प्रकार (Methods of Meditation)

अ. बौध्दिक, वैचारिक चिंतन (तत्त्वज्ञानी व बुध्दीवादी लोकांना हे उपयुक्त आहे.)
आ. सद्गुणांचे चिंतन (नैतिक चिंतन) (हे नीतीवादी लोकांना उपयुक्त आहे.)
इ. आध्यात्मिक चिंतन किंवा ध्यान (प्रत्येकाच्या उपयोगी पडणारी ही प्रक्रिया आहे.)

कोणी म्हणेल की वरील दोन प्रकार आपल्यासाठी नाहीत. तर तसे नाही. प्रत्येक व्यक्ती ही कमी अधिक प्रमाणात तत्त्वज्ञ, बुध्दीवादी किंवा नैतिक गटात मोडणारी असतेच; तेव्हा त्या त्या प्रमाणात त्यांची उपयुक्तता ही आहेच.

बौध्दिक, वैचारिक चिंतन – Ideological Meditation (Meditation on Idea of GOD)

ही श्रीगुरुदेवांना स्वतःला सुचलेली पध्दत. तत्त्वज्ञ, बुध्दिवादी लोकांना ही पध्दत खूप उपयोगी वाटेल. यात ईश्वराच्या गुणांचे चिंतन करायचे.

श्रीगुरुदेव म्हणतात, ईश्वराच्या दहा गुणांचे चिंतन करता येईल: **१. पुरुषोत्तम २. सूत्र ३. वैश्वानर ४. रवि ५. मायी ६. रस ७. तज्जलान ८. अतिष्ठान (विश्वाचा आधार) ९. ज्ञेय १०. आश्चर्य.**

असे हे परमेश्वराच्या गुणांचे विशाल क्षेत्र आपल्यासमोर चिंतनासाठी आहे.

'ध्यानोपकारिणी गीते'मध्ये ध्यानाला उपयुक्त म्हणून श्रीगुरुदेवांनी हा भाग घेतला आहेच. चिंतनासाठी ध्यानाला बसण्यापूर्वी त्याचे वाचनही साधकांना उपयुक्त होईल. पण या चिंतनाने ईश्वराची प्राप्ती होईल असे मात्र निश्चितपणे म्हणता येणार नाही. परंतु परमार्थपथावर निदान थोडी पावले तरी पुढे जातील, असे श्रीगुरुदेवांनी म्हटले आहे.

नैतिक चिंतन (सद्गुणांचे चिंतन)

ज्याचा सगुण ईश्वरावर किंवा ईश्वरावरच विश्वास नाही, त्यांनी सद्गुण म्हणून ईश्वराचे चिंतन करावे. थिऑसॉफिकल सोसायटीमध्ये असे 'सद्गुणांचे चिंतन' हे साधन करतात. कोणत्या सद्गुणांचे चिंतन करावे? भगवद्गीता अध्याय १६ पहिल्या दोन श्लोकात हे सद्गुण सांगितले आहेत.

अभयं सत्वसंशुध्दिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

यातील अहिंसा, शौच, आत्मविनिग्रह, समत्व, शौर्य, दया, अमानित्व, क्षमा हे महत्त्वाचे आहेत. पण सद्गुणांचे नुसते ध्यान करुन उपयोग आहे का? गीतेत सांगितलेल्या अभय, सत्त्वसंशुध्दी यांचे नुसते चिंतन काय कामाचे? ॲरिस्टॉटल म्हणतो की सद्गुण म्हणजे सत्कर्म. (Virtue is action) ज्ञानेश्वर सांगतात, ज्ञान हातापायाला आले पाहिजे. सत्कर्म करुनच सुस्वभाव बनतो. श्रीगुरुदेव यापुढे जाऊन म्हणतात, 'Virtue is knowledge' आणि त्यांनी ध्यानगीतेच्या आपल्या ग्रंथात सद्गुण समुच्चय या विभागात सद्गुणांची यादी करताना 'सद्गुणांनां ज्ञानाभेदः' असे सार्थ शीर्षक दिले आहे. (Virtue and Knowledge bear no distinction)

एकंदर सद्गुण आत्मसात करण्याला त्यांनी महत्त्व दिले आहे. यामुळे ईश्वरलाभ होणार नाही, पण गुरुदेव म्हणतात, त्यामुळे बंदुकीची दारू (Gun Powder) तयार होईल. मग एक ठिणगी पुरे होईल, ज्याने मोठा आध्यात्मिक स्फोट होईल. अशा प्रकारे हे नैतिक सद्गुण चिंतन उपयुक्त आहे.

आध्यात्मिक चिंतन

सर्वात महत्त्वाचे जे, ते आध्यात्मिक चिंतन किंवा प्रत्यक्ष ध्यान हे चिंतन प्रत्येकाच्या उपयोगी पडेल असे श्रीगुरुदेव म्हणतात. सर्व थोर साधकांनी याच साधनाचा अवलंब केला आहे. त्यातील प्रधान काय व गौण काय ते पाहायचे आहे. यातील मुद्दे नवशिक्याला, जुन्या साधकाला व अध्यात्मात प्रगती साधलेल्या साधकाला, असे सर्वांना उपयोगी येतील.

या चिंतनासंबंधी चार मुद्दे श्रीगुरुदेवांनी सांगितले आहेत. **१. शारीरिक प्रक्रिया २. मानसिक प्रक्रिया ३. भक्तिविषयक ४. ईश्वरी कृपा.** हे चारही भाग पूर्णतेला पोचले म्हणजे आध्यात्मिक चिंतनाची पध्दत सफल झाली असे म्हणता येईल.

१. शारीरिक प्रक्रिया

भगवद्गीतेच्या ग्रंथात गुरुदेवांनी आसन, श्वास व दृष्टी या तीन विषयांवर प्रकाश टाकला आहे व हिंदी परमार्थ सोपान मधील दोहा विभागात क्षणाचे महत्त्व, श्वासाचे महत्त्व व मौनामध्ये ध्यान (Meditation in silence) या तीन विषयाचे महत्त्व सांगितले आहे. यातील एक एक भाग आपण पाहणार आहोत.

१) आसन - पुष्कळ लोकांमध्ये अशी समजूत असते की, ध्यानामध्ये आसन म्हणजे सर्वकाही आणि ते एकदा साधले की झाले. पण श्रीगुरुदेव म्हणतात, असे मुळीच नाही. आसन जमले तरी ते काही आपल्याला अध्यात्मात दूरवर नेत नाही, पण त्याचा थोडाफार उपयोग निश्चित होतो. त्याचा साधकांनी फायदा घेतला पाहिजे.

स्थिरसुखमासनम् असे पतंजलींनी म्हटले आहे. मन स्थिर करण्यासाठी प्रथम शरीर तर स्थिर केले पाहिजेच. (फिरत फिरत नाम घेतले तर ते एकाग्रतेनी घेतल्यासारखे वाटते परंतु ते खरे नाही.) सुखासन - श्रीगुरुदेव म्हणतात, ज्या आसनावर बसून किंवा पडून पुष्कळ वेळ आनंदाने (In happy Mood) देवाचे ध्यान करता येते, ते आसन उपयोगी पडेल. पतंजली आपल्या योगसूत्रांत म्हणतात की, साधकांनी असे आसन घालावे की ज्यामध्ये त्याला बराच वेळ बसून किंवा पडून ध्यान करता येईल आणि त्याचबरोबर त्याचे मन आनंदाने भरून जाईल व त्याला त्या आसनातून हालावे

असेसुध्दा वाटणार नाही. हल्लीची तरुण मुले जशी ताठ बसतात, तसे ताठ बसलेले गुरुदेवांना आवडत नसे. त्यांना नम्रपणे बसलेले आवडत असे. म्हणजे बसण्यातूनसुध्दा नम्रता जाणवली पाहीजे.

२) श्वासावर नियंत्रण - याने अनेक चांगल्या गोष्टी प्राप्त होतात. उदा. - फुप्फुसाचे आयुष्य, हार्टची ताकद, ब्रेनला ऑक्सिजन पुरवठा इ. त्यामुळे सर्वच पेशींना ताजेपणा मिळतो, पण सर्वात उच्च जो परमेश्वर तो काही मिळत नाही. गीतेमध्ये "प्राणापानौ समौ कृत्वा"... म्हणजे प्राण व अपान समान करून असे म्हटले आहे. नेहमी अपान थोडा मोठा असतो, पण प्राण व अपान हे जेव्हा सम होतात तेव्हा चित्ताची समता होते, असा अनुभव आहे. म्हणून श्वास घेताना जितकी नामे तितकीच सोडताना घ्यावीत, असे सांगितले जाते. मात्र हे नुसते मेकॅनिकल होता कामा नये. गुरुदेवांचे सद्गुरु श्रीभाऊसाहेब महाराज म्हणत, "प्रेम प्रीतीने बांधावे" प्रेम म्हणजे प्राण प्रीतीने म्हणजे प्रेमाने घेतला पाहिजे. (Devotion) हे करता करता न कळत श्वास बंद होतो. त्याला केवल कुंभक असे म्हटले आहे. ही अवस्था पारमार्थिक चिंतनाला निश्चित उपयोगी आहे, असे गुरुदेव म्हणतात. शंकराचार्यांनीही केवल कुंभकाला सर्वात उत्तम कुंभक म्हटले आहे. 'सहस्त्रशः सन्तु हठेषु कुम्भाः सम्भाव्यते केवलकुंभ एव।'

गुरुदेव हेही सांगतात की, 'It is a sort of *Kumbhak* where no attempt at *Kumbhak* is made.' हे अशा तऱ्हेचे कुंभक आहे जे प्रयत्नाने साध्य होत नाही. 'It is a state of breath or breathlessness automatically induced.' ही अवस्था आपोआप येते. जेणेकरून शरीर व मन समपातळीवर राहते.

३) दृष्टी - गीतेमध्ये नासिकाग्र दृष्टी ठेवण्यास सांगितले आहे. श्रीगुरुदेव म्हणतात, नासिकाग्र दृष्टी याचे दोन अर्थ होतात. 'Tip of the Nose or Top of the Nose', नाकाचे वरचे टोक किंवा खालचे टोक. अशाप्रकारे दृष्टी स्थिर केली तर बाह्य दृष्य पदार्थापासून दृष्टी बाजूस काढून ती आत कशावर तरी (Something Internal) स्थिर करता येईल. जे रूप आपल्याला पाहायचं आहे, त्यावर स्थिर करता येईल. पण पुढे ते म्हणतात, 'Our sight must be directed to the spiritual object of perception but not to the physiological tip of the nose, either up or down.' नासिकाग्र दृष्टी ठेवल्यामुळे मन थोडेसे स्थिर करण्यास व विषयांपासून दूर ठेवण्यास मदत होईल, परंतु त्याला त्यापेक्षा जास्त महत्व देण्यात काही अर्थ नाही. *'मौने हिडीदु मुद्रे बलिदु'* या पदात मुद्रा म्हणजे काय हे सांगताना गुरुदेव म्हणतात, 'हटयोगात खेचरी, भूचरी व इतर मुद्रा सांगितल्या आहेत;

या मुद्रा काही खऱ्या नव्हेत. खरे तर मेंदूची व डोळ्यांची कोणतीही स्थिती की ज्यामध्ये तुम्ही मन एकाग्र करु शकता, तीच खरी मुद्रा. उदा. तुम्ही जर समोर पाहिले व तुम्हाला काही रूप दिसले व त्यावर मन एकाग्र झाले किंवा नाद ऐकताना जी स्थिती होते ती खरी मुद्रा'.

जोपर्यंत रूप दिसत नाही तोपर्यंत दृष्टी अंतर्मुख करायला हे ठीक आहे. पण एकदा रूप दिसायला लागल्यावर दृष्टी त्यावरती स्थिर करायची, असे गुरुदेव म्हणतात. म्हणून भूचरी किंवा खेचरी मुद्रा याला फारसे महत्त्व देऊ नये असे त्यांचे सांगणे आहे.

यानंतर न्यास व ध्यास हे फार महत्त्वाचे शब्द आहेत. *'न्यास'* म्हणजे आपल्या मंत्राची अक्षरे शरीराच्या वेगवेगळ्या भागावर कल्पनेनी ठेवायची व *'ध्यास'* म्हणजे भक्तिभावपूर्वक घेतलेला मंत्र.

आता दोह्यांच्या अनुषंगांनी सांगितलेले ३ महत्त्वाचे मुद्दे आपण पाहणार आहोत.

१. क्षणाचे महत्त्व - साधकाने चालू क्षणाचे आत्यंतिक मूल्य जाणले पाहिजे.

काल करो सो आज कर, आज करो सो अब्ब ।
पल मे परलै होयगी, बहुरी करोगे कब्ब ॥

जे उद्या करायचे ठरवले आहे ते आजच करावे व जे तुम्ही आज करु इच्छिता ते आता लगेचच करावे. आयुष्याचा एकही क्षण साधकाने व्यर्थ, वाया गोष्टींच्या मागे जाण्यात घालवू नये. मृत्यू तुमच्यावर झडप घालण्यास केव्हाही तयारच असतो. तुम्ही तुमचे काम पूर्ण केले आहे का नाही, हे तो बघत नाही. गुरुदेव म्हणतात, 'Every moment that is given to us in this life must be turned to the best spiritual account'. आपल्याला या आयुष्यात दिलेला प्रत्येक क्षण हा आपण आध्यात्मिक प्रगतीसाठीच वापरला पाहिजे.

२. श्वासाचे महत्त्व - त्याचप्रमाणे साधकाने एक श्वासही फुकट घालवू नये. कारण पुढचा श्वास घेतला जाईलच असे सांगता येत नाही. श्री समर्थ म्हणतात शिंक, जांभई, खोकला, उचकी यातही साधकाने वेळ वाया घालवू नये. पापण्या मिटण्यासाठी लागणारा वेळही वाया जातो.

'श्वास श्वास पर हर भजो'

श्री कबीर म्हणतात, "आपण मण्यांच्या माळेऐवजी श्वासांची माळ केली पाहिजे. कारण जपमाळ आपण लाकडी मण्यांची किंवा पोवळ्यांची केली असली तरी माळ गुंफण्यासाठी मधे मधे गाठी घालाव्या लागतात आणि त्या माळेला एक मेरुमणीही असतो; श्वासाच्या माळेमध्ये मात्र या गाठी किंवा मेरुमण्याचा अडथळा होत नाही. या गाठी ध्यानामध्ये अडथळा निर्माण करत असतात; शिवाय मेरुमण्यामुळे लक्ष संख्येकडे जाते. 'God is numberless' देव संख्यातीत आहे. नामे जास्त घेतल्याने साक्षात्कार होतो, असे नाही; तर 'What is wanted is the Quality and Intensity of the heart', तेथे अंतःकरणातील तळमळ व भाव पाहिजे. तेव्हा श्वासाच्या माळेने नाम घ्या, मण्यांच्या माळेने नको. परतत्त्वाचे आर्ततेने ध्यान करा, म्हणजे तुम्हीच ते तत्त्व आहात असा तुम्हाला अनुभव येईल. अर्थात् देवाशी तुम्ही एकरूप व्हाल.

आता शेवटची, तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे **मौन – ध्यान"**. मौनामध्ये ध्यान करा. मोठयाने देवाचे नाम घेण्याचा काहीच उपयोग नाही. ज्यास मुंगीच्या पावलांचा आवाज ऐकू येतो, त्याला तुमच्या अंतःकरणाची हाक ऐकू येणार नाही का?

कबीरांनीसुध्दा Internal Meditation वर भर दिला आहे. **अजर अमर इक नाम है। ...**या पदामध्ये कबीर म्हणतात, "बिनही मुख के जप करो, नही जीभ डुलाओ" ओठ हालवू नका, जीभ हालवू नका व नाम घ्या. वेदान्त्यांच्या दृष्टीने चार प्रकारच्या वाणी असतात. परा, पश्यंति, मध्यमा व वैखरी; यांच्या पलीकडे गेले पाहिजे. नामस्मरणाचेवेळी घशात एक स्पंदन होतेच. या स्पंदनापलीकडे आपल्याला गेले पाहिजे. ते कसे ते मात्र शब्दात सांगता येत नाही.

शारिरीक प्रक्रियेचा सारांश - साधकाने स्थिरसुख आसनावर बसावे, दृष्टी रूपावर स्थिर करावी, प्राण व अपान सम करण्याचा प्रयत्न करावा. म्हणजेच जितकी नामे श्वास घेताना होतील, तितकीच नामे श्वास सोडताना प्रेमाने घ्यावीत, एक श्वासही फुकट जाणार नाही याकडे लक्ष द्यावे. श्वासाचीच माळ करणे जास्त योग्य राहील. साधकाने क्षणाचेही महत्त्व जाणून चालू क्षण फुकट घालवू नये आणि मौनामध्ये ध्यान करावे.

२. मानसिक प्रक्रिया

ही फार महत्त्वाची. ही साध्य झाल्यावाचून थोडाही साक्षात्कार शक्य नाही असे

श्रीगुरुदेव म्हणतात.

१. यज्ञ- येथे आपल्याला एक प्रकारचा यज्ञ सांगितला आहे. तो कोणता तर-

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुव्हति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुव्हति ॥
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुव्हति ज्ञानदीपिते ॥
(भ.गी.अ.४ २६-२७)

भगवद्गीतेत सांगितले आहे की, शब्दादी विषयांचा ज्ञानेंद्रियांत होम करावा, ज्ञानेंद्रियांचा प्राणात, प्राणाचा मनांत, मनाचा आत्म्यात होम करावा.

वरील प्रत्येक पायरीवर याप्रकारची यज्ञपक्रिया होत राहील आणि एका आत्म्याचेच साम्राज्य चालेल, तेव्हाच आपण साक्षात्कारातील एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला असे म्हणता येईल.

२. कामवासनेवर विजय - काम हा आपला प्रधान शत्रू मानला पाहिजे. काम किंवा विषयवासना जिंकणे ही फारच अवघड गोष्ट आहे. ज्याला काम जिंकता आला त्याला परमार्थपथावर प्रगती करणे सोपे होते. या कामाची तीन स्थाने आहेत. इंद्रिये, मन आणि बुध्दी .

इंद्रियाणिमनोबुध्दिरस्याधिष्ठानमुच्यते।
(भ.गी.३-४०)

त्याचप्रमाणे या कामामुळे काय अनर्थ घडतो, हे ही गीतेमध्ये दिलेले आहे.

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।सङ्गात्सञ्जायते कामः
कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो
बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

तेव्हा कामाला प्रथम जिंकले पाहिजे. कारण ज्याप्रमाणे आरसा मलाने, अग्नी

धूराने व गर्भ गर्भकोशाने झाकलेला असतो, त्याप्रमाणे आपले आध्यात्मिक जीवन हे विषयवासनेने झाकले गेले आह. त्यातून ते बाहेर काढलेच पाहिजे, तरच आत्मा जन्माला येईल.

३. एकाग्रता - साधक ध्यानाला बसतो तेव्हा त्याची काय स्थिती होते हे श्री कबीर गंमतीने सांगतात-

माला तो कर में फिरै, जीह फिरै मुख माही ।
मनुवा तो दस दिसि फिरे, यह तो सुमिरन नाहि ॥

जीभ तोंडात फिरत असते, हात माळेवर फिरत असतो, आणि मन दहा दिशांना भटकत असते. याला त्यांनी खोटे ध्यान म्हटले आहे. भगवद्गीताही म्हणते-

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्चते ॥
(भ.गी.३-६)

अर्थात् कर्मेंद्रियांचा संयम केला व मनानी विषयांचे ध्यान केले, तरी तो मिथ्याचारच होईल. पण निदान-मन गया तो जाने दो, मत जाने दो शरीर । हे तरी सुरुवातीला करायलाच हवे. आणि पुढे -

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत ॥
(भ.गी. ६-२६)

स्थिर न राहणारे चंचल मन ज्या ज्या विषयांच्या निमित्ताने भटकते (हे दक्ष साधकाच्या लक्षात आल्यावर त्याने), त्या त्या विषयांपासून त्याला आवरून वारंवार परमात्म्यात स्थिर करावे.

ध्यान साधण्यासाठी साधकांनी काय काय करावे? तर,

प्रशान्तात्मा विगतभीब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥
(भ.गी. ६-१४)

मन शांत ठेवले पाहिजे, भीतीचा त्याग केला पाहिजे, अंतःकरणात कोणताही

प्रबल विकार असता कामा नये. तरच देवावर मन एकाग्र करता येईल.

साधकाने मन कसे एकाग्र करावे याबाबत रहीम आपल्या दोह्यात म्हणतो,:

तू रहीम मन आपनो, कीन्हो चारु चकोर ।
निसि बासर लाग्यो रहे, कृष्ण चंद्र की ओर ॥

चकोर ज्याप्रमाणे चंद्राकडे रात्रंदिवस दृष्टी लावून असतो त्याच तीव्रतेने साधकाने देवाकडे सतत मन लावले पाहिजे.

श्रीबसवेश्वर म्हणतात, "ज्याप्रमाणे चकोरपक्षाला चंद्राचा प्रकाश कसा मिळेल याचीच काळजी असते, कमळाला सूर्य कधी उगवेल याची काळजी असते, मधमाशीला सुगंधी फूलातील मध कसा मिळेल याची काळजी असते, त्याप्रमाणे मला एकच काळजी आहे की मला देवाचे दर्शन कसे होईल."

यशस्वी ध्यानासाठी तिसरी आवश्यक गोष्ट म्हणजे आपले मन हे एकाच (देवाच्या) विषयांनी पूर्णपणे व्यापले पाहिजे. साधकांनी दुसऱ्या कोणत्याही विषयाला मनामध्ये प्रवेश नाकारला पाहिजे. मनामध्ये फक्त देवाचाच विषय हवा. असे जेव्हा होईल तेव्हाच आध्यात्मिक ध्यान फळास येईल, असे गुरुदेव म्हणतात आणि यासाठी काय करता येईल हेही ते सांगतात की, 'धावणाऱ्या मनाला सतत तोपर्यंत आत खेचत राहिले पाहिजे, जोपर्यंत ते आत स्थिर होत नाही.'

ही एकाग्रता कशी पाहिजे हे सांगण्यासाठी श्रीगुरुदेवांनी जे पद घेतले आहे ते म्हणजे **'या विधि मन को लगावे, मन को लगावे प्रभुपद पावे'..** मन असे एकाग्र व्हावे की देव समोर उभा राहिला पाहिजे. या पदात तीन उदाहरणे दिली आहेत. १. दोरीवरून चालणारा डोंबारी. २. दवाचे थेंब चाटण्यासाठी डोक्यावरचा मणी काढून त्याच्यावर लक्ष ठेवणारा साप ३. सतीचे उदाहरण. यांच्यासारखे आपण मन एकाग्र केले पाहिजे असे संत कबीर म्हणतात.

आणि या नंतर कन्नड मिस्टिसिझम मधील **'गुरीया ओगदेनो ब्रह्मके'** ...या पदात सांगितल्याप्रमाणे 'We should shoot at Brahman with an unswerving mind.' आणि यासाठी मुख्य आवश्यकता कशाची असेल तर 'We should lose consciousness of our bodily existence.' या शरीराला बंदूक कल्पून त्यामध्ये सद्गुरू-नामाची गनपावडर भरायची आणि सर्व तयारी झाल्यावर साधकाने दक्ष अवस्थेत, स्थिरपणे ध्यानाला बसावे. म्हणजेच बंदूक स्थिर ठेवावी आणि ब्रह्मावर नेम धरावा. त्यामुळे सर्व वासनांचा व दुर्गुणांचा नाश होऊन साक्षात्काराला सुरुवात होईल.

गुरुदेव एके ठिकाणी म्हणतात की, कबीरांनी *झीनी झीनी चदरीया* या पदात "अष्ट कमलदल चरखा डोले" अशी आठ चक्रे सांगितली आहेत, ती आठही चक्रे ध्यानात एकाग्रता साधल्यावर एकाचवेळी फिरली पाहिजेत. (The entire galaxy of eight chakras should be set in motion by means of our concentrated spiritual meditation). पुढे जाऊन असेही ते म्हणतात की, आपली ध्यानाची एकाग्रता व भाव असा हवा की त्याचा परिणाम रंगीबेरंगी अनुभवांत झाला पाहिजे.

शेवटी गीता सांगते की, आपण इंद्रिये व मन यांना जिंकले तरी विषयोपभोगातील रस, त्यांची आवड नष्ट होत नाही.

आणि प्रथम परमेश्वराचे दर्शन झाल्याशिवाय हा रस नष्ट होत नाही.

विषया विनिवर्तते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥
(भ.गी. २.५९)

तेव्हा एकाग्र ध्यानामुळे साधकाला जे काही प्रातिभ अनुभव येतील, त्यांचे सतत अनुसंधान करावे म्हणजे हा विषयांतील रस हळूहळू कमी होईल. ते त्या अनुभूतीचे कार्यच आहे.

मानसिक प्रक्रियेचा सारांश - इंद्रियांना विषयांपासून उपाशी ठेवले पाहिजे; इंद्रियांना इकडे-तिकडे भटकू न देता श्वासावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, श्वासाचा उपयोग मन एकाग्र करण्यासाठी करावा व मन हे ईश्वरावर केंद्रित करावे. कामवासनेवर विजय मिळवायचा, "मन गया तो जाने दो मत जाने दो शरीर" हे आधी करायचे. नंतर सतत भटकणारे मन सतत खेचून परमात्म्यात स्थिर करायचे. मन शांत ठेवायचे. मनात भीती नको, कोणताही प्रबल विकार नको. देव कधी दिसेल ही एकच काळजी हवी. मन एकाच देवाच्या विषयाने पूर्ण व्यापून टाकावे. साधकाने दक्ष अवस्थेत, स्थिरपणे ध्यानाला बसावे व शरीराची जाणीवही विसरुन जावी.

३. नैतिक प्रक्रिया

मानसिक प्रक्रियेइतकीच नैतिक प्रक्रियाही ध्यान साध्य करण्यासाठी आवश्यक आहे.

यामध्ये चार मुद्दे श्रीगुरुदेवांनी सांगितले आहेत:

1. Active Search for the object of realization

येथे निष्क्रियता चालणारच नाही; बेफिकिरी नको, मानसिक अल्पसंतुष्टता नको, आपसूक गोष्टी होतील, वेळ आली की सर्व होईल, हे नको. साधकानी दक्ष राहूनच प्रयत्न केले पाहिजेत. **जिन खोजा तिन पाइया, गहरे पानी पैठ ।हौं बौरी बूडन डरी, रही किनारे बैठ ॥** जे शोध घेतात त्यांनाच प्रयत्नांचे फळ मिळते. दार ठोठावल्याशिवाय उघडत नसते. उपनिषदातही म्हटले आहे - **'नायं आत्मा बलहीनेन लभ्य'.** सागराच्या तळातले मोती सागराच्या तळाशी खोल उडी मारल्याशिवाय मिळत नाहीत. गुजराथी कवी प्रीतमही म्हणतो, **'हरि नो मारग छे शूरानो नहि कायरनु काम जोने'** हा मार्ग शूरांचा आहे, भित्र्यांना येथे जागा नाही. जे समुद्राच्या तीरावर राहतील त्यांना शिंपलेच मिळतील, मोती नाही मिळणार. दक्ष प्रयत्न जर केले नाहीत तर आपले ध्येय आपल्याला चकवत राहील. (देवांनी हात धरला आहे. आपणही घट्ट धरला पाहिजे नाहीतर देव हातचा निसटून जाईल.)

2. Care not for the derisons of the world

आणखी एक गुण साधकामध्ये पाहिजे तो म्हणजे (Care not for the derisons of the world) लोकांनी केलेला उपहास, मत्सर याकडे साधकांनी दुर्लक्ष केले पाहिजे. आजच्या आधुनिक जगात देवासाठी जे ध्यान करतात, त्याला काही स्थान नाही. तरीही साधकांनी आपला शोध चालू ठेवला पाहिजे.

3. कोणत्याही मनाच्या अवस्थेमध्ये देवाचे ध्यान केले पाहिजे

तिसरा गुण गुरुदेव सांगतात तो म्हणजे साधकाने कोणत्याही मनाच्या अवस्थेमध्ये देवाचे ध्यान करावे. सुखामध्ये किंवा दुःखामध्ये देवाचे ध्यान करावे-

तुलसी ऐसे नाम को, रीझि भजो या खीझि ।
खेत पडे बीया जमे, उलटि पडे या सीधि ॥

बी शेतात उलटे पडले काय, सुलटे पडले काय, ते उगवतेच.

आणखी एका दोह्यात श्री तुलसीदास म्हणतात, 'श्रध्देने, अश्रध्देने, आळसाने, वैराने नाम घेतले तरी मंगलच होईल.' उदा. शंकराने श्रध्देने, वाल्मिकीने अश्रध्देने,

कुंभकर्णाने आळसात व रावणाने द्वेषाने नाम घेतले तरी सर्वजण यशस्वी ठरले. श्रीगुरुदेव म्हणतात, 'नाम घेण्यासारख्या चांगल्या गोष्टी मेंदूमध्ये नोंदल्या जातात व योग्य वेळ आल्यावर त्याला फळ मिळतेच.'

4. Egoism or God - choose

चौथा गुण म्हणजे अहंकाराचा व खोट्या कीर्तीचा त्याग केला पाहिजे. (Egoism or God - choose) .

रहिमन गली है सॉकरी, दूजो ना ठहराहि ।
आपु अहे तो हरि नहीं, हरि तो आपुन नाही ॥
पीया चाहे प्रेम-रस, राखा चाहे मान ।
एक म्यान में दो खडग, देखा सुना न कान ॥

एकाच म्यानामध्ये दोन तलवारी राहू शकत नाहीत. आपण अहंकाराचा सर्वस्वी त्याग केल्याशिवाय आध्यात्मिक आयुष्यात प्रगती करू शकत नाही.

5. Meditation in Presence of God

आणि आता शेवटचा गुण म्हणजे साधकाने देवाच्या सान्निध्यात ध्यान केले पाहिजे. (Meditation in Presence of God) अत्यंत महत्त्वाचा हा भाग आहे. श्रीकबीर आपल्या दोह्यामध्ये म्हणतात-

कबीरा धारा अगम की, सद्गुरु दई लखाय ।
उलटी ताही सुमिरन करौ, स्वामी संग मिलाय ॥

धारा म्हणजे, सद्गुरू आपल्या शिष्यास दाखवतात तो प्रकाशाचा प्रवाह. या प्रकाशाच्या प्रवाहाच्या आधाराने स्वामींच्या सान्निध्याची मदत घेऊन ध्यान करा, असा याचा एक अर्थ होतो.

संत बहिरोनींही म्हटले आहे की देवाच्या सान्निध्यात ध्यान केल्याशिवाय ते शेवटास जात नाही. (सन्मुख सांवरा खडा हो.....) ज्याप्रमाणे रूपाच्या अनुसंधानात ध्यान करावे त्याचप्रमाणे नादाच्या अनुसंधानातही ध्यान करता येईल. नादाच्या अनुसंधानात ध्यान हे फार महत्त्वाचे आहे.

श्री कबीरांनी 'अपने घट दियना बारु रे' या पदात साधकांसाठी दोन नियम सांगितले आहेत. एक पॉझिटिव्ह, एक निगेटिव्ह. निगेटिव्ह नियमामध्ये ते म्हणतात, आपल्याला अशी सवय लावून घेतली पाहिजे की 'We should forget the

world from time to time', वेळोवेळी आपण जगाला विसरले पाहिजे. आणि पॉझिटिव्ह नियमामध्ये ते म्हणतात-ध्येय सतत नजरेसमोर ठेवले पाहिजे, आणि सातत्याने ध्येयाकडे वाटचाल केली पाहिजे. असे केल्यावर काय होईल तर **'जगमग ज्योत निहार मन्दिर में'.** साधकाला देवाचे तेज दिसू लागेल म्हणजेच देवाचे अस्तित्व व कृपा दिसून येईल आणि हेच साधकाच्या पुढील यशाचे द्योतक आहे. एकदा ती ज्योत दिसायला लागली म्हणजे तिच्यावरुन सगळं तन, मन, धन ओवाळून टाक. म्हणजेच आपल्या तन, मन, धन या सगळ्यांचा उपयोग ही ज्योत वाढविण्याकरता कर. म्हणूनच नाम हेच देव व भक्त यांचे मीलन घडवून आणते, असे श्री कबीर म्हणतात.

कन्नड मिस्टिसिझम मध्ये **'बिल्व पत्रद धरीसी बेकण्णा'** या पदामध्ये बिल्वपत्र म्हणजे दोन डोळे नाकाग्रावर केंद्रित करुन ध्यान केल्यावर सद्गुरूंच्या कृपेने प्रकाश दिसू लागेल किंवा नाद ऐकू येईल; त्यामध्ये रत होऊन ध्यान कर असे म्हटले आहे. मग काय होईल, तर God might take into his head to make an appearance before you. - देव तुमच्या समोर प्रगट होण्याचे मनात घेईल.

But lest He might appear and run away - नाहीतर तो प्रगट होऊन पळून जाईल. We should look at Him gently continuously. - आपण त्याच्याकडे हळूवारपणे व सतत पाहिले पाहिजे. Do not allow Him to run away. - त्याला पळून जाऊ देऊ नये. (धरुनी केशव आणा भावबळे) In that way we could get a glimpse of vision of God due to which all dreadful sins will be destroyed - अशा प्रकारे देवाचे दर्शन आपल्याला होईल व आपली पापे जळून जातील. And then what will happen -You will be enabled to move in this world as an embodiment of Eternal Purity, तुम्ही या जगामध्ये पवित्र होऊन फिराल.

You will be a great purifier yourself. purifying yourself and making also other people pure in this world of mortals. तुम्ही तुम्हालाही पवित्र करत राहाल व या नश्वर जगात इतरांनाही पवित्र कराल. (K.M. 200)

आपण रोज आरतीमध्ये म्हणतो, 'सद्गुरुचेनि संगे ऐसी आरती केली निवृत्ति आनंदात तेथे वृत्ति निमाली.'

श्रीगुरुदेवांनी केवळ श्वासावर नाम घेण्याला Pre-realizational व वरील

तऱ्हेच्या ध्यानाला Post-realizational ध्यान म्हटले आहे.

नैतिक प्रक्रियेचा सारांश-Active search for God

लोक काय म्हणतात याकडे दुर्लक्ष करायचे. कोणत्याही मनाच्या अवस्थेत ध्यान करायचे, अहंकार व खोटया कीर्तीचा त्याग करायचा व देवाच्या सान्निध्यात ध्यान करायचे.

*** भक्तिविषयक - ध्यानामध्ये भाव भक्तीचे स्थान.***

हे फार महत्त्वाचे आहे. आतापर्यंत आपण साधनमार्गाच्या सर्व मुख्य पायऱ्या पाहिल्या. सद्गुरूंकडून अनुग्रह, नामाच्या साहाय्याने ध्यान, ध्यानाच्या शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक पायऱ्या इ. यावरील कळस म्हणजे साधकाची देवाच्या साक्षात्कारासाठी तीव्र तळमळ.

गुरुदेव आपल्या गीतेवरील पुस्तकात म्हणतात, 'What is the use of merely looking at the tip of the nose or even controlling breath or trying to purge the mind of all sensual and sexual ideas? Unless we feel an earnest devotion to God, i.e. *Bhav* or *Bhakti*, nothing would be of any avail whatsoever.'

अर्थात् नासिकाग्र दृष्टी ठेवली, प्राणायाम केला आणि मनातील सर्व विषयविचार व भोगलालसा दूर केल्या, तरी त्याचा काय उपयोग? देवाविषयी ऐकांतिक कळकळीची भक्ति, एकविध भाव वाटू लागल्याशिवाय साक्षात्काराच्या दृष्टीने दुसऱ्या कशाचाही काहीही उपयोग होणार नाही. भावपूर्ण ध्यान यशस्वी होण्याला ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत त्य गीतेच्या श्लोकात ग्रथित केल्या आहेत.

अनन्यचेतः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभ पार्थ नित्ययुक्तस्य योगीनः ॥
(भ.गी. ८०८)

यामध्ये तीन मुद्दे सांगितले आहेत. -

१. अनन्यचेतत्स्व - आपल्या अंतःकरणात देवाबद्दल ऐकांतिक, एकविध भक्ती उत्स्फूर्त व्हावी, दुसऱ्या कशाचीही ओढ किंवा आसक्ती मनाला असता कामा नये.

२. नित्यशः - एक क्षणही फुकट न घालवता साधन केले पाहिजे.

३. नित्ययुक्तत्वं - ध्यानाचा अभ्यास दिवसामागून दिवस, महिन्यामागे महिने, वर्षांमागून वर्षे, असा आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत चालू ठेवला पाहिजे.

श्रीपतंजलींनीही आपल्या सूत्रात याच तीन गोष्टी सांगितल्या आहेत.

'स तु दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः ॥'

या सर्व गोष्टी साध्य झाल्या म्हणजेच परमार्थात यश मिळण्याची निश्चिती होते. भाव किंवा भक्ती याची साक्षात्काराला सर्वात अधिक अगदी मूलगामी आवश्यकता आहे; आणि आपल्या भक्तीत शरणागतीची भावना उत्पन्न झाल्याशिवाय व ईश्वराच्या इच्छेने होणार असेल ते होवो, अशा वृत्तीने आपण आपला हवाला सर्वस्वी देवावर टाकल्यावाचून परमार्थात विशेष यश मिळणार नाही.

आता ही सर्व ध्यानप्रक्रिया पूर्ण झाली परंतु ज्याला श्रीगुरुदेव 'Plus something' म्हणतात ती परमेश्वराची कृपा झाल्याशिवाय ध्यान यशस्वी होणार नाही.

५. ईश्वरी कृपेचे तीन हप्ते/ टप्पे भगवद्गीतेमध्ये सांगितले आहेत.

पहिला हप्ता - ईश्वर साधकाला बुद्धियोग देतो. अर्थात त्याच्या बुद्धीला असे वाटू लागते की आपण केवळ परमेश्वराची भक्तीच करावी. तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ (भ.गी.१०-१०)

दुसरा हप्ता - ईश्वर साधकाला ज्ञानदीप दाखवतो. अर्थात त्याला अतींद्रिय अनुभव येऊ लागतात.

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥
(१०-११)

तिसरा हप्ता - साधकाला शाश्वत अशी परमशांती प्राप्त होते.

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥
(भ.गी.१९.६२)

साधनमार्ग

सद्‌गुरू
↓
नाम
↓
ध्यानप्रक्रिया
↓

↓ बौद्धिक चिंतन (तत्त्वज्ञानी व बुद्धिवादी लोकांसाठी ईश्वराच्या १० गुणांचे चिंतन)	↓ नैतिक चिंतन (Gunpowder नीतिवादींसाठी)	↓ आध्यात्मिक चिंतन (प्रत्येकासाठी, सर्व थोर साधकांचे)

↓ **शारीरिक प्रक्रिया** (याचा थोडाफार उपयोग करून घेता येईल.) १.आसन २.श्वास ३.दृष्टी ४. क्षणाचे महत्त्व ५.श्वासाचे महत्त्व ६.मौनामध्ये ध्यान.	↓ **मानसिक प्रक्रिया** (फार महत्त्वाची; हे साध्य झाल्याखेरीज थोडाफारही साक्षात्कार नाही.) (१) यज्ञ (होम) (२) कामावर विजय (३)एकाग्रता – १. मनःशांती, २.भीतीचा त्याग ३. अंतःकरणात कोणताही प्रबल विचार नसावा. (४)विषयातील रस जाण्यासाठी ईश्वरदर्शन.	↓ **नैतिक प्रक्रिया** (१) Active search for God (२) लोक काय म्हणतात याकडे दुर्लक्ष करायचे. (३) मनाच्या कोणत्याही अवस्थेत ध्यान. (४) अहंकार व खोट्या किर्तीचा त्याग. (५) देवाच्या सानिध्यात ध्यान.	↓ **भक्तिविषयक प्रक्रिया** (मानसिक प्रक्रियेपेक्षा फार महत्त्वाची) (१)अनन्यचेतत्स्व (२) नित्यशः (३)नित्ययुक्तत्वं (४)सत्काराने नामस्मरण (५) शरणागती	↓ **ईश्वरीकृपा** (१)ददामि बुद्धियोगं तम्: - (२)तेषामेवानुकम्पार्थ – (३)तत्प्रसादात्परां शान्तिं -

श्रीगुरुदेव म्हणतात, 'God must be moved and it is only when He is moved that He will move the world by His Grace.' अर्थात्, **'आपल्या भक्तीने देवाचे अंतःकरण हालले पाहिजे, ते हालले म्हणजे देव सर्व विश्व हालवील.**

– डॉ सौ. अमृता संजीव दात्ये
चिंचवड, पुणे
मो.नं. +91 99225 01306

ज्ञानोबांच्या विराण्या आणि परमात्मदर्शन

सर्व संतांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ संत अशी मान्यता पावलेले संत म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर होत. ज्ञानेश्वरांनी सार्थ ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी, हरिपाठ ह्यांची निर्मिती केली. ज्ञानेश्वरीमध्ये तत्त्वज्ञान आणि आत्मज्ञान यांचा मूर्तिमंत गोड मिलाफ दिसतो. अमृतानुभव हा ग्रंथ अध्यात्मिक अनुभवाने श्रीमंत आहे. ग्रंथ अतिशय रसाळ आणि गोड आहे. गुरुच्या अमर्याद कृपावर्षावामुळे, आपणास मिळालेले अध्यात्मज्ञान जगातील सर्व लोकांना द्यावे व त्याचा जगभर प्रसार करावा हाच या अमृतानुभव ग्रंथाचा प्रधान हेतू आहे असे श्री ज्ञानदेव सांगतात. वर सांगितल्याप्रमाणे चांगदेव पासष्टी,हरिपाठ हे ज्ञानदेवांनी लिहिलेले अन्य मौलिक ग्रंथ आहेत. वारकरी सांप्रदायिकात हरिपाठाचे अभंग अतिशय प्रसिद्ध आहेत.

ज्ञानेश्वरांची अभंगवाणी हे प्राचीन मराठी कवितेचे अमोल आणि अविभाज्य अंग आहे. परमात्म प्रीतीचा आलेला अनुभव व्यक्त करण्यासाठीच जणू मराठी अभंगांचा जन्म झाला. ईश्वरी प्रीतीने भरलेल्या अंतरंगाचा सहज सुंदर अविष्कार म्हणजे मराठीतील अभंग रचना होय. श्री ज्ञानदेव आणि श्री नामदेव या दोन संतांनी अभंग रचनेचा प्रारंभ केलेला दिसतो. सांप्रदायिक समजूतीनुसार ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत ,चांगदेव पासष्टी आणि नंतर अभंग लिहिले. संत मंडळींच्या विशेषतः नामदेवांच्या सहवासात ज्ञानेश्वरांचे भक्ती प्रेम उफाळून आले आणि त्यांच्या मुखातून अभंगवाणी सहजपणे स्फुरली असे सामान्यतः मानले जाते.

ज्ञानेश्वरांच्या नावावर अकराशे अभंग आहेत. त्यातील सत्संग, नामस्मरण, प्रभूविषयी सतत तळमळ, त्याच्याशी प्रेमकलह, त्याचे चिंतन अशा अवस्थांचे ज्ञानेश्वरांचे अभंग "विराण्या" म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या लेखामध्ये आपण ज्ञानेश्वरांच्या

काही विराण्यांचा वेध घेणार आहोत. या विरहिणी किंवा विराण्या यांचा विचार करताना सर्वात वादग्रस्त व मतभेदाचा मुद्दा येतो तो त्यांच्या शृंगारिक अभंगांचा. प्रखर वैराग्य असणारे ज्ञानेश्वर शृंगारिक भाषेत गवळणी आणि विरहिणी लिहीतील, हे अनेक अभ्यासकांना खटकले आहे, असे मत " ज्ञानेश्वरांचे निवडक अभंग" या पुस्तकात लेखक प्र. न. जोशी यांनी मांडले. त्यांनी या विषयाचे विस्तृत विवेचन त्यांच्या प्रबंधातून व काही लेखातून केले. त्यामध्ये त्यांनी गवळणी; विशेषतः विराणी ह्या रचना ज्ञानेश्वरांच्या असल्याची अनेक प्रमाणे दिलेली आहेत. प्र.न.जोशी पुढे म्हणतात की या विराण्यांना विनोबाजींनीही ज्ञानदेवांची भजने या आपल्या पुस्तकात स्थान दिले आहे.

जिज्ञासू अभ्यासकाने त्यासाठी वरील पुस्तके अभ्यासावीत. कृ. वे. गजेंद्रगडकर, शं.गो तुळपुळे, शं. दा. पेंडसे इत्यादी अभ्यासकांना हे शृंगारिक अभंग वैराग्याचा पुतळा असणाऱ्या ज्ञानेश्वरांनी लिहिले आहेत, ही गोष्ट अप्रशस्त, अक्षम्य आणि अशक्य वाटते.

या लेखात आपण त्या वादात न जाता त्यांच्या काही अप्रतिम काव्यात्मक विराण्या समजून घेणार आहोत.

विराणी क्रमांक १

घनु वाजे घुणघणा, वारा वाजे रुणझुणा, भवतारकु हा कान्हा, वेगी भेटवा का (१)
चांदवो चांदणे, चापेवो चंदनु, देवकीनंदनुविण ,नावडे वो (२)
चंदनाची चोळी, माझे सर्व अंग पोळी, कान्हो वनमाळीवेगी भेटवा का(३)
सुमनाची सेज, सितल वो निकी, पोळे आगी सारखी, वेगी विझवा का.(४)
तुम्ही गातसा सुस्वरे, ऐकोनी द्यावे उत्तरे, कोकिळे वर-जावे, तुम्ही बाईयांनो (५)
दर्पणी पाहता, रूप न दिसे आपुले बाप रखुमादेविवरे विठ्ठले, मज ऐसे केले (६)

स्पष्टीकरण :

घनु वाजे घुणघुणा वारा वाजे रुणझूणा, ही गान कोकिळा , लता मंगेशकर यांच्या आवाजातील विराणी अत्यंत लोकप्रिय आहे. पहिल्या ओळीमध्ये मेघांचा आवाज ,गडगडाट गंभीरपणे होतो आहे आणि वारासुद्धा आवाज करीत रूणझुणतो आहे, वाहतो आहे, आकाशातून मेघांची रिमझिम सुरू होणार आहे, अशा वेळेला

ज्ञानेश्वरांची विरहिणी वेगाने त्या देवकीनंदनाला भेटण्यासाठी व्याकुळ झाली आहे. हा निळा-सावळा कान्हा भवसागरातून, प्रपंचातून तारणारा आहे, भवतारक आहे, त्याच्या भेटीचा आवेग तिला आवरत नाहीये म्हणून ती सख्यांना म्हणते की "वेगी भेटवा का"..

दुसऱ्या कडव्यात ती म्हणते की आकाशात उगवलेला चंद्र किंवा चांदणे अथवा फुललेली चाफ्याची फुले किंवा चंदन, त्याचा सुवास, तो देवकीनंदन नसेल तर काय उपयोगाचा ? हे सारे त्याच्या शिवाय तिला आवडत नाहीये.

पुढे म्हणते की तो वनमाळी आता मला वेगाने भेटवा कारण चंदनाची चोळी मला बिलकुल शीतलता देत नाहीये, उलट माझं सर्व अंग पोळून काढते आहे, अंगाचा असह्य दाह करते आहे, त्या परमात्म्याच्या विरहाने हा ताप माझे सारे शरीर तप्त करीत आहे, फक्त त्याच्या भेटीनेच हा ताप शांत होणार आहे. म्हणून मला त्या निळ्या-सावळ्या नाथाला भेटण्याची ओढ लागली आहे, तो मला अतिशीघ्रगतीने आता भेटवा, असे ती आपल्या सख्यांना सांगत आहे,

चौथ्या कडव्यात, या फुलांनी सजवलेल्या, थंडावा देणाऱ्या शीतल शेजेवरती, परमात्म्याच्या दूरत्वामुळे माझं सर्व अंग आगीसारखं तप्त झालंय. तो दाह अतिशीघ्रगतीने, हे सखयानो त्वरित त्याच्या भेटीने विझवा, असे सांगत आहे.

हे बायांनो, तुम्ही सुस्वरामध्ये गीत गात आहात आणि माझं मनोरंजन करीत आहात. पण, त्या गायनात कोकिळेच्या स्वरातील आर्तता तुम्ही दूर ठेवा, ती वर्ज्य करा. त्यामुळे मी अधिकच व्याकुळ होते आहे.

शेवटच्या कडव्यात ही राधिका म्हणते आहे, तो श्रीकृष्ण येणार आहे, त्याच्या स्वागतासाठी मी सजले आहे आणि माझे रूप आरशात कसे दिसते आहे ते पाहण्यासाठी मी गेले तर काय नवल? तिथे मला माझे रूप दिसेच ना! तर विठ्ठलाचे, परमात्म्याचे दर्शन मला माझ्या ठिकाणी दर्पणात होत आहे. अशी त्या रखुमाईच्या वराने माझी वेड्यासारखी अवस्था केली आहे.इतकी मी त्याच्या रूपात एकरूप झाली आहे.

या विरहिणीची अशी व्याकुळ अवस्था मेघ, वारा, चंद्र, चांदणे, चाफा चंदन, कोकिळा या निसर्गातील दृश्यांचा आधार घेत, नाद-सुगंध-उष्णता-शीतलता या पदार्थांच्या गुणांचा आधार घेत ज्ञानदेवांनी अत्यंत काव्यात्म्यतने वर्णिली आहे. परमात्मदर्शनाची, त्याच्या साक्षात्काराची साधकाला लागलेली ओढच मधुराभक्तीच्या आधाराने, प्रेमरसाचे उत्कट दर्शन करत या विराणीमध्ये ज्ञानोबांनी वर्णिली आहे.

पूज्य श्री विनोबा भावे यांनी 'ज्ञानदेवांची भजने' या आपल्या पुस्तकात या

विराणीबद्दल सांगताना असे म्हटले की साधकाच्या जीवनात अशी एक अवस्था येते, की ज्यावेळी त्याला ईश्वराचा अतिशय वियोग वाटू लागतो. त्याचे जगाच्या भाषेत वर्णन करणे अशक्य असते. तथापि मानवाचा संतोष व्हावा यासाठी काहीतरी भाषा वापरायची म्हणून विरहासक्तीच्या भाषेत तो अनुभव मांडला जातो. या अवस्थेत भक्ताला जगातील सर्व शीतलता तापदायी होते, मधुरता कडू लागते. ज्ञानदेव आपला अनुभव सांगतात की देहाकडे पहावे तर कधी काहीच दिसत नाही, कधी भलतेच दिसते, कधी देहाच्या जागी देवाचे स्वरूप दिसू लागते, कधी शून्यता, कधी भ्रांती, कधी उत्कंठा... अशी ही विचित्र दशा आहे... (संदर्भ: **ज्ञानदेवांची भजने:विनोबाजी भावे**)

विराणी क्रमांक २

पडले दूर देशी, मज आठवे मानसी,
नको नको हा वियोग,कष्ट होताती जीवासी(१)
दिनू तैसी रजनी, मज झाली वो माये,
अवस्था लावोनि गेला, अजून का न ये (२)
गरुडवाहना गंभीरा, येई गा दातारा,
बाप रखुमाईदेवीवरा,श्री विठ्ठला (३)

स्पष्टीकरण:

'पडले दूर देशी'.. हा अभंग गान सरस्वती किशोरीताई यांनी अत्यंत व्याकुळ स्वरात गाऊन लोकप्रिय केला. या अभंगात दूर देशामध्ये देहाने गेलेल्या, पण मनात मात्र आपल्या जिवलगाला सतत आठवून दुःखी-कष्टी झालेल्या विरहिणीची अवस्था श्री ज्ञानदेवांनी वर्णन केली आहे. श्रीकृष्णाची विरहिणी म्हणते की आता हा तुझा वियोग मला सहन होत नाहीये, मन तुझ्या आठवणीने बेचैन झालेले आहे आणि त्यामुळे जीवाला अत्यंत वेदना होत आहेत. जशी दिवसा झोप येत नाही, जागच असते तशी रात्री सुद्धा मला तुझ्या आठवणीने झोप येत नाही. मला तुझाच ध्यास लागला आहे. अशी रात्रसुद्धा दिवसासारखी जागृत अवस्थेतच जात आहे. दिनू आणि रजनी माझ्यासाठी एकच झाली आहे, तुझ्या आठवणींचा छंद मला देऊन गेलास. तुझ्या आठवणी येतात, पण तू मात्र येत नाहीस, तुझ्याच विचारांचा ध्यास मला लागला आहे. माझी अशी अवस्था करून गेलास आणि तू मात्र अजून का येत नाहीयेस?

गरुडासारखा शीघ्रगति असलेला पक्षीराज तुझे वाहन आहे. म्हणून हे गरुडवाहना, गंभीरा, तू मला भेटण्यासाठी जलदगतीने या परदेशात ये. हे दातारा, हे रखुमाईच्या वरा, विठ्ठला! आता लवकर ये', अशी आळवणी या अभंगात ही विरहिणी करते आहे.

हा अभंग अतिशय साध्या सोप्या भाषेत लिहिला आहे. ज्ञानेश्वरी व अभंग यातील भाषा व विचारसाम्यावर भाष्य करताना पूज्य गुरुदेव रानडे म्हणतात की ज्ञानेश्वरीपेक्षा नंतर प्रसिद्ध झालेल्या अभंगांची भाषा जास्त सोपी वाटते. याचे कारण हे अभंग आज कितीएक वर्षे लोक तोंड पाठ करीत आले आणि नंतर स्मरणशक्तीच्या साह्याने ते लिहून प्रसिद्ध करण्यात आले. यामुळे, अभंगाची भाषा जास्त आधुनिक व समजण्यास सोपी वाटते. ते पुढे असेही म्हणतात की ज्ञानदेवांच्या अभंगवाङ्मयाचा अभ्यास केल्यास अभंगातील विचार ज्ञानेश्वरीतील विचारा इतकेच किंबहुना जास्त प्रतिभासंपन्न आहेत, असे नि:संकोचपणे म्हणता येईल.अभंगांमध्ये श्री ज्ञानेश्वरांनी आपले सर्व अंतकरण ओतले आहे. ज्ञानेश्वरी बुद्धिप्रधान आहे तर अभंग भावनाप्रधान आहेत. श्री ज्ञानेश्वर यांच्या अंतःकरणातील गुढभाव स्वतःचे विविध आणि श्रेष्ठ प्रतीचे अध्यात्मिक अनुभव, जगाविषयी त्यांची दृष्टि, हे सर्व ज्ञानेश्वरीपेक्षा त्यांच्या अभंगात जास्त पूर्णपणे व्यक्त झाले आहे असे गुरुदेव रानडे यांना वाटते.

"ज्ञानेश्वरांचे निवडक अभंग" या पुस्तकात प्र.न.जोशी म्हणतात की चित्ताची तीव्रता आणि विकलता व्यक्त करण्यासाठी विराण्यांप्रमाणे इतरत्रही अनेक ठिकाणी ज्ञानेश्वर शृंगारिक भाषा वापरताना दिसतात. गोकुळातील श्रीकृष्णालाही त्यांच्या रूपवर्णनासह ज्ञानेश्वर चित्रीत करतात. ज्ञानेश्वरीत व अमृतानुभवात जीव-शिवाचे ऐक्य वर्णन करताना ज्ञानेश्वरानी अनेकदा शृंगार मिश्रित भाषा वापरलेली आहे, ईश्वरभक्तीचा गाभाच प्रेम स्वरूप आहे. ते पुढे म्हणतात की विरहाचा, मिलनाचा आदर्श वर्णन करताना नारदभक्तिसूत्रातसुद्धा "यथा वज्र गोपिकानाम "असे स्पष्टपणे म्हटले आहे. म्हणूनच या विराण्यांमधील तत्त्वज्ञान, ईश्वरभक्तिचा उच्चपदावर जाऊन पोहोचते.

हाच विचार "पंढरपुरीचा निळा ,लावण्याचा पुतळा विठा देखियेला डोळा, बाई ये वो!" या अभंगात केलेला दिसतो ती विराणी आता पाहू या.

विराणी क्रमांक ३

पंढरपूरचा निळा, लावण्याचा पुतळा, विठा देखियेला डोळा, बाईये वो (१)

वेधले वो मन, तयाचिया गुणी, क्षणभर न विसंबे, विठ्ठल रुक्मिणी, (२)
पौर्णिमेचे चांदणे, क्षणक्षणा होय उणे, तसे माझे जिणे, एका विठ्ठले विण (३)
बाप रखुमादेवीवरु, विठ्ठलूची पुरे, चित्त चैतन्य मुरे, बाइये वो (४)

स्पष्टीकरण:

पंढरपूरचा निळा, लावण्याचा पुतळा, विठा देखियेला डोळा,ही विरहिणी श्रेष्ठ गायक राहुल देशपांडे

यांच्या आवाजात ऐकण्यात फार मोठा स्वर्गीय आनंद आहे. या अभंगात ज्ञानेश्वरांची विरहिणी म्हणते की पंढरपूरचा निळा असा तो श्री विठ्ठल मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिला,तो लावण्याचा पुतळाच आहे, त्याच्या रूपाने मी मोहिले आहेच, पण त्याच्या गुणांनी सुद्धा माझं मन वेधलं आहे. माझं मन श्री विठ्ठलाकडे आकृष्ट झाले आहे, त्याचं ते निळं रूप बघून झालेला आनंद आणि त्यामुळे विठ्ठल,हा रुक्मिणीवर,त्याला मी एक क्षणभरही विसरू शकत नाही. पुढे ती एक फार सुंदर दृष्टांत देते, ती विरहणी म्हणते की, पौर्णिमेला सोळा कलानी प्रकाश देणारा चंद्र पौर्णिमेनंतर हळूहळू रोज कले-कलेने लहान होत जातो आणि अमावस्येला चंद्र दिसेनासा होतो. तसं माझे जीवन झाले आहे, त्या निळ्या-सावळ्या नाथाचे रूप त्याचं दर्शन झालं नाही तर माझंही जीवन हळूहळू अमावस्येच्या चंद्रासारखेच होते, ती सुचवू पाहते की विठ्ठलाच्या विरहाने मी हळूहळू निराश होत जाईन, दुःखी होत जाईन म्हणून हा रखुमाईचा पती श्री विठ्ठल हाच मला पुरेसा आहे त्याच्याच ठिकाणी मी काया वाचा मनाने लय पावले आहे.रूपे सुंदर सावळा गे माय या दुसऱ्या एकाअभंगात ज्ञानेश्वर पंढरपूरच्या विठोबाला सावळा म्हणतात ,इथे निळा असा हा लावण्याचा पुतळा आहे असे म्हणतात.

श्री ज्ञानदेवांचा आध्यात्मिक अनुभव विविध व श्रेष्ठ प्रकारच्या आहे, कधी त्यांना ज्योती प्रकाशाचा अनुभव येतो कधी नादाचा अनुभव येतो कधी आनंदाचा येतो तर कधी साकार रूपाचा अनुभव येतो कधी रंगाचा अनुभव येतो. याबाबत गुरुदेव रानडे म्हणतात की मेंदूतील एका पोकळीत सहस्त्र दल पद्म आहे ,ते देवाचे घर आहे, तेथे आत्मानंदाचा उगम आहे .साधकाला शुद्ध दृष्टीमध्ये लाल ,शुभ्र ,निळा आणि पिवळा असे रंग, असे वर्ण दिसतात. ज्ञानदेव एका अभंगात म्हणतात की काळा-निळा आणि पारवा रंग दिसतात, सदोदित डोळ्यात डोळे अदृश्य होतात, निळा रंग माझ्या मनात स्थिर राहू दे .या देहि असता ,शुद्ध आत्मज्योती माझ्या डोळ्यांना दिसते.

तो अगाध, अमोलीक रुपात दिसला, तो काळा दादूला माझ्या हृदयी सबाह्य

भरला आहे, तो काळा निळा जगजेठी पाहिल्यावर त्याचे वर्णन करवत नाही, तोच आत्मा आहे .मी त्याला या डोळ्यांनी पाहिला आणि तो अक्षय राहतो. तो निळ्या रात्री,निळा काळा लपंडाव खेळतो निळ्या काळया रूपाने प्रगट होतो आणि दिसतो, निळ्या रंगाने सर्व जग व्यापिले, निळ्या देवास देखिले, निळा रंग सर्वत्र पसरला आहे, निळ्या रंगात आकाश हरपले, निळे परब्रम्ह म्हणजे कृष्णमूर्ती माझ्या हृदयात वसत आहे अशा शब्दात श्री ज्ञानदेव दुसऱ्या काही अभंगामधून आपल्या निळ्या रंगाची अनुभूती वर्णन करतात. या विरहणीला ते निळे रूप पाहून ब्रह्मानंदाचा आनंद मिळाला आहे, जो आनंद इंद्रियांच्या अतीत आहे, त्या अलौकिक दर्शनाच्या आनंदा पासून ती वंचित होऊ इच्छित नाही, पंढरपूरच्या विठोबामध्ये त्याचा निळाईने, तिला जो आनंद मिळाला आहे तोच तिला पुरेसा आहे. आणि तिचे चित्त, तिचे मन त्या चैतन्यामध्येच मुरून गेलं आहे, लय पावले आहे.

मराठीतील प्रसिद्ध कवी बाकिबाब बोरकर यांच्या अनेक कवितातून या कृष्णाच्या निळाईचा उल्लेख आढळतो, त्याचीही आठवण या ठिकाणी येते. संत ज्ञानेश्वर दुसऱ्या एका अभंगात म्हणतात, मी सुद्धा नीलवर्णीय परमात्म्याशी एकरूप होऊन निळेपणात लीन झालो, रंगून गेलो. सारांश, ज्ञानेश्वरांच्या विरहिणी या विषयाच्या, इंद्रियांच्या सुखापेक्षा परमात्म्याच्या अद्वैताच्या आनंदाचेच गीत गात आहेत, हेच यावरून लक्षात येते.

विराणी क्रमांक ४

पाचा दामांचा घोंगडा नेसेन, उरली मोट ते मी जेवीन गे बाईये (१)
कामारी कामारी कामारी होऊन, या गोपाळाचे घर रिघेन गे बाईये (२)
त्याचा उंबरा उशीसा करीन, वरी येरझार मी सारीन गे बाईये (३)
निवृत्ती ज्ञानदेवा पुसतील वर्म, त्यासी कामीन पुरेन गे बाई ये (४)

स्पष्टीकरण:

श्री बाळकृष्ण दादा वसंतगडकर यांनी ज्ञानेश्वरांची ही विराणी फार व्याकुळतेने गायली आहे. ती विराणी आता आपण समजून घेऊया. या विराणीमध्ये ज्ञानेश्वरांची विरहिणी विठ्ठलाला सांगते की मला फक्त तुझं दर्शन दे, त्या दर्शनाने मी जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटेन. ती दुसरं काहीच मागत नाहीये. अत्यंत व्याकुळतेने ती विठ्ठलाला सांगते

की पाच पैशाचे जरी वस्त्र असेल तरी असं जाडे-भरडे कुठलंही वस्त्र मी नेसेन. मला उंची भरजरी वस्त्र नकोत, मला पंच पक्वान्न सुद्धा नकोत. हे श्रीहरी ,तुझ्या ताटातील उष्टे उरलेले चार घाससुद्धा खाऊन मी राहीन. मी या गोपाळाच्या घरी दासीची दासी होऊन राहीन. मला कुठलीही सत्ता नको. त्याचे दर्शन मिळण्यासाठी मी काहीही सहन करीन, त्याच्या घरामध्ये राहीन किंवा श्रीहरीच्या घराच्या उंबरठ्यावर तिथेच पडून राहीन. ते केल्याने माझी जन्ममरणाची येरझार संपेल. अशा या विठ्ठलाच्या दर्शनासाठी आतुर झालेल्या विरहिणीला विठ्ठलाच्या भेटीची, दर्शनाची ओढ लागली आहे. कारण तिला जन्ममरणाच्या येरझारा संपवायच्या आहे. तिला जीवनमुक्ती हवी आहे, परमात्म्याच्या अपरोक्ष दर्शनाने ती मुक्त होणार आहे. ज्ञानेश्वर महाराज पुढे म्हणतात, 'याचे रहस्य जर माझे सद्गुरु श्री निवृत्तीनाथ मला विचारतील, तर मीही त्यांच्या कृपेने श्रीकृष्णाची दासी होऊन उत्तर देण्याची इच्छा पुरवीन'.

गोकुळातील साऱ्या गोपी श्रीकृष्णाला आपला प्रियकर समजून आपली अंत:करणे अर्पण करीत होत्या, त्या मुक्त झाल्याशिवाय कशा राहतील? ही गोपींची तीव्रभक्ती होती. श्रीकृष्णाविषयी वाटणारी परमप्रीती, त्याच्यासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याची तयारी, त्यासाठी पडेल ते कष्ट घेण्याची तयारी या गोपींची होती. त्यांची भाषा जरी शृंगारिक असली, दृष्टांत शृंगारिक असला, तरी त्यात अव्यभिचारी भक्तीच होती. ज्ञानेश्वरांसारख्या थोर भक्ताला, योग्याला ही अशी भाषा केवळ नाईलाजाने वापरावी लागते.

श्री. प्र.न जोशी या ज्ञानेश्वरांच्या अभंगाच्या अभ्यासकांनी आपल्या पुस्तकात असे म्हटले आहे की या भूमिकेवरून ज्ञानेश्वर महाराजांच्या गवळणी आणि विरहिणी समजावून घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्या भक्तीतील तीव्रता, मनाची तगमग, चित्ताची व्याकुळता आणि त्याच्या समागमाचे अमित सुख इत्यादी अनुभवांचे सारवर्णन करताना थोर संत या शृंगारिक भाषेचा उपयोग नाईलाजाने करतात. कारण चित्ताची तीव्रता व विकलता व्यक्त करण्यासाठी इतरत्र देखील ज्ञानदेवांनी शृंगारिकभाषेचा वापर केलेला आहे.

श्री ज्ञानेश्वरांच्या साहित्यावर तत्त्वज्ञानावर अभ्यास करणाऱ्या भावी संशोधकांना या विषयांमध्ये खूप वाव आहे असे सुचवावेसे वाटते.

(तत्वज्ञान विभाग, सावित्रीबाई फुले विद्यापीठातर्फे प्रकाशित होणा-या परामर्श मासिकात मार्च २०२६ मध्ये लेख पूर्व प्रकाशित)

संदर्भ सूची:

1) जोशी प्र. न, *ज्ञानेश्वरांचे निवडक अभंग*, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, १४ फेब्रुवारी १९९९

२) भावे विनोबा, *ज्ञानदेवांची भजने*, परमधाम प्रकाशन, पवनार, आवृत्ती१३वी,२०१२

३) *रानडे गुरुदेव*, अनुवादक प्राध्यापक गजेंद्रगडकर, श्री गुरुदेव रानडे समाधी ट्रस्ट, निंबाळ, आवृत्ती तिसरी,२००६

– डॉ.संध्या जोशी,मुंबई
ssjmumbai@ yahoo.com
भ्रमण ध्वनी:९८३३८५२३७९

तुम्ही तुमची चिंता करता, म्हणजे देहाचीच चिंता ना? जोपर्यंत तुम्ही कायेच्या ओळखीने परमार्थ करता, तोपर्यंत तुम्हाला शांती मिळणार नाही. संसारात समाधान नाही. उलट दु:ख आणि चिंताच भोगावी लागते. देहाच्या ओळखीने जे जे व्यवहार करता त्यात व्यक्तित्व आहे. व्यक्तित्व जोपर्यंत जाणवते तोपर्यंत सुख-दु:ख पाठपुरावा करत रहाणार.

श्री निसर्गदत्त महाराज

महाराष्ट्रातील संत वाङ्मयाच्या समुद्रातील रत्ने: 'वचनामृते'

तैसें अध्यात्मशास्त्रीं यिये । अंतरंगचि अधिकारिये । परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ॥1750॥ (पारमार्थिक अनुभव खरे की खोटे हे पारखण्यासाठी स्वतःचे अंतःकरण हाच खरा निकष आहे. परंतु संतवाङ्मयाच्या अध्ययनाने वाचक धन्य होईल हेही महत्त्वाचे आहे).

परम पूज्य डॉक्टर गुरुदेव रानडे (पूज्य डॉक्टर रामचंद्र दत्तात्रय रानडे) यांच्या अध्यात्मग्रंथमालेतील वचनामृताच्या पहिल्या पानावरील हा ज्ञानेश्वरीतील ओवी.

संतवाङ्मय प्रसिद्ध करण्याच्या हेतूने पू. गुरुदेव रानडे यांनी सुरू केलेल्या अध्यात्मग्रंथमालेचा उद्देश हाच आहे. त्या पुस्तकांच्या प्रस्तावनेचा सारांश बहुतांशी त्यांच्यात शब्दात सांगता येईल:

> .... "'या ग्रंथमालेचे मुख्य प्रयोजन म्हणजे लोकांस परमार्थाचे उज्ज्वल स्वरूप महाराष्ट्र वाङ्मयातून उघड करून सांगणे हे होय. परमार्थाबद्दलच्या निरनिराळ्या भ्रामक कल्पनांचे निरसन करून शुद्ध परमार्थाचे स्वरूप समजावून देणे हे संतवाङ्मयाचे पवित्र कर्तव्य आहे. बुद्धिवादास पटेल अशाच प्रकारचा अनुभव संतांच्या ग्रंथांत सांगितला आहे असे दिसून येईल. पाश्चात्त्य व पौर्वात्य तत्त्वज्ञांचे व सत्पुरुषांचे विचार व अनुभव जमेस धरून, **शास्त्रीय निकष लावून, स्वानुभवास पडताळून, चिकित्सक बुद्धीने** आधुनिक लोकांस परमार्थाच्या दृष्टीने उपयोगी पडेल अशा प्रकारचा ग्रंथ लिहिण्याची जरुरी आहे."

पू. गुरुदेव रानडे यांनी खरेतर महाराष्ट्रातील संत वाङ्मयाचा अभ्यास १९१४-१५ पासून सुरु केला होता. ज्ञानेश्वरी व तुकोबांची अभंग-गाथा यांतून काही निवडक उतारे त्यांनी संकलित केले होते. खरे तर त्याकाळी (१९१८-१९) ते कॉलेजमध्ये प्राध्यापक होते. आपल्या ज्ञानाची परीक्षा त्या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तीमार्फत व्हावी या हेतूने त्यांनी स्वत: निवडलेली अवतरणे गु.वै.ह.भ.प.विष्णुबुवा जोग महाराज यांचेकडे परिक्षणार्थ पाठवून दिली. श्री जोगांनी हे उतारे वाचले. ते सोनोपंत दांडेकर; जे गुरुदेवांचे विद्यार्थी आणि श्री जोग महाराजांचे शिष्य होते, त्यांच्याकडे पाहून उद्गारले, "अरे वा! पहा तर खरे तुमच्या प्राध्यापकांनी किती सुंदर अवतरणे निवडून संकलित केली आहेत ते!"

१९१९-२० साली पू. गुरुदेवांनी आळंदीला **'उपनिषदांतील आत्म-साक्षात्कार'** या विषयावर व्याख्यान दिले. व्याख्यान अगदी शांतपणे, तर्कशुध्द पध्दतीने दिले गेले. समारंभ संपल्यावर पू. विष्णुबुवा जोग महाराज गुरुदेवांस म्हणाले, "रामभाऊ, उपनिषदे आजवर अनेक वेळा वाचली, अनेकजणांकडून ऐकली. पण तुम्ही आज काही औरच सांगितलेत. फार आनंद झाला."

'शास्त्रीय निकष लावून, स्वानुभवास पडताळून, चिकित्सक बुद्धीने...' या वाक्याला खूप मोठा अर्थ आहे. १९२० साली आत्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर पू गुरुदेवांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. सर्व ग्रंथांमधील जो परामर्श घेतला आहे, त्याला त्यांच्या स्वानुभवाचा भक्कम आधार आहे.

जैसें डोळ्यां अंजन भेटे। ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे।
मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे। महानिधी ॥
(ज्ञानेश्वरी: १.२३)

(डोळ्यांमध्ये अंजन घातल्यावर माणसाला पृथ्वीच्या पोटातील संपत्ती सुद्धा दिसते)

पूज्य गुरुदेव रानडे यांना स्वतःला कितीतरी वर्षांपासून पारमार्थिक अनुभव येत असल्याने इतरांनी केलेले अनुभवांच्या वर्णनाचे मूल्य ते अचूक ओळखीत. त्या वर्णनाच्या मागची भूमिका त्यांच्या बरोबर ध्यानात येई. त्यांनी पारमार्थिक अनुभवांचे जे विश्लेषण केले आहे ते स्वतःच्या अनुभवाच्या पायावर केलेले आहे.

इ स १९२६मध्ये त्यांनी खालील वचनामृते प्रसिद्ध केली:

१. ज्ञानेश्वर वचनामृत, २. संत वचनामृत, ३. तुकाराम वचनामृत ४. रामदास

वचनामृत, पुढे १९५५मध्ये मध्ये त्यांनी एकनाथ वचनामृत प्रसिद्ध केले . ही सारी 'वचनामृते' त्यांनी एका विशिष्ट्य दृष्टीने तयार केली, पण तरी सुद्धा त्यामध्ये संत वाङ्मयातील सौंदर्य आपोआप उमटले आहे. संत वाङ्मयाच्या समुद्रातून ही पंचरत्ने काढून प्रत्येक अभंगांला समर्पक शीर्षक देऊन ती साऱ्या लोकांच्या हाती दिली.

जेंव्हा ही सारी वचनामृते आपण वाचतो, तेंव्हा एक गोष्ट लक्षात येते की पूज्य गुरुदेव रानडे यांनी **"अभ्यास कसा करावा एवढेच सांगितलं नाही, तर अभ्यास कशाचा करायचा"** हे आम्हा सर्वाना सांगितले.

या चारही वचनामृतामध्ये, त्या त्या संतांच्या निवडक अभंगाची/ओव्यांची/ श्लोकांची विषयवार वर्गवारी करून, समर्पक शीर्षक दिल्याने सामान्य मनुष्यास सुद्धा या अभंगाची / ओव्यांची गोडी वाटू लागेल. ही वचनामृते मराठी संतवाङ्मयाचे मंथन करून काढलेले नवनीत आहे. महाराष्ट्रातील संतवाणीचे सार जसे त्यात मिळते, तसेच परमार्थमार्गाची लक्षणे सर्व धर्मांतून समान कशी आहेत हेही कळते. ज्ञान, भक्ती, व कर्म यांचा समन्वय करणाऱ्या महाराष्ट्रातील संतपरंपरेचा तो एक इतिहासच आहे.

– विजय आपटे
मुलुंड
9833743739

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत

परमार्थज्ञान यथार्थ कोणी सांगितले असेल तर कृष्णाने.

कृष्ण म्हणतात!

"माझ्या भक्तामुळे मी प्रगट झालो.

भक्ताच्या भक्तीविना मला प्रगट होता येत नाही.

ज्यांनी ज्यांनी भक्ती केली, त्यांना मी माझे सर्वस्व दिले.

जी माझी नांवे आहेत, ती माझ्या भक्तांची आहेत."

सद्‌गुरू श्री निसर्गदत्त महाराज